

Η δίκη των έξι

✘ **«Οι Έλληνες ήταν πρώτης τάξεως πολεμιστές και σίγουρα, κάμποσα σκαλοπάτια παραπάνω από το στρατό του Κεμάλ. Αυτή είναι η άποψη του Γουίταλ. Πιστεύει ότι οι τσολιάδες θα είχαν καταλάβει την Άγκυρα και θα είχαν τελειώσει τον πόλεμο αν δεν είχαν προδοθεί.**

Όταν ο Κωνσταντίνος ήρθε στην εξουσία όλοι οι Έλληνες αξιωματικοί που ήταν σε επιτελικές θέσεις υποβαθμίστηκαν αμέσως σε χαμηλότερα πόστα. Πολλοί απ' αυτούς είχαν πάρει τα γαλόνια τους με ανδραγαθήματα στο πεδίο της μάχης. Ήταν έξοχοι πολεμιστές και σπουδαίοι ηγέτες. Αυτό δεν εμπόδισε το κόμμα του Κωνσταντίνου να τους διώξει και να τους αντικαταστήσει με αξιωματικούς που δεν είχαν ακούσει ποτέ τους να πέφτει ούτε μια ντουφεκιά. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα να σπάσει το μέτωπο».

Έρνεστ Χέμινγουεϊ (Αμερικανός συγγραφέας και πολεμικός ανταποκριτής στο μικρασιατικό μέτωπο).

Με τον όρο «Δίκη των έξι» (ή «Δίκη των εξ») έχει καταγραφεί στην ελληνική ιστορία η δίκη ενόπιον έκτακτου στρατοδικείου στο οποίο παραπέμφθηκαν από την Επαναστατική Επιτροπή για να τιμωρηθούν οι θεωρούμενοι ως υπεύθυνοι για τις συνέπειες της Μικρασιατικής εκστρατείας, κοινώς για την Μικρασιατική Καταστροφή: Γεώργιος Χατζηανέστης, διοικητής της στρατιάς της Μικράς Ασίας, Δημήτριος Γούναρης, πρώην πρωθυπουργός, Μιχαήλ Γούδας, υποναύαρχος και πρώην υπουργός, Ξενοφών Στρατηγός, υποστράτηγος και πρώην υπουργός, Νικόλαος Στράτος, πρώην πρωθυπουργός, Πέτρος Πρωτοπαπαδάκης, πρώην πρωθυπουργός, Νικόλαος Θεοτόκης και Γεώργιος Μπαλτατζής, υπουργοί επι των στρατιωτικών και οικονομικών στην κυβέρνηση Γούναρη αντίστοιχα.

Αν και οι κατηγορούμενοι ήταν οκτώ, η ονομασία «Δίκη των έξι» δόθηκε λόγω των έξι εκτελέσεων που τελικώς αποφασίστηκαν και πραγματοποιήθηκαν την ίδια σχεδόν ημέρα στο Γουδί. Το περιστατικό αυτό αποτελεί την κορύφωση αλλά και τον επίλογο του Εθνικού Διχασμού.

Όταν κατέρρευσε το μικρασιατικό μέτωπο, ο ελληνικός στρατός υποχώρησε και κατευθύνθηκε προς τα νησιά του Αιγαίου. Οι αξιωματικοί ένιωθαν προδομένοι και εκτεθειμένοι στις διαθέσεις του Κεμάλ, από τις παλινωδίες αλλά και τις σκοπιμότητες των πολιτικών παιχνιδιών που διαδραματίζονταν στην Αθήνα, όλο αυτό το διάστημα που αυτοί πολεμούσαν στην Μικρά Ασία. Μπροστά στην

ανικανότητα των κυβερνήσεων να διαχειριστούν την κρίση, ξέσπασε το Κίνημα της 11ης Σεπτεμβρίου 1922 στην Χίο και τη Λέσβο υπό τον Στυλιανό Γονατά, τον Δ. Φωκά και τον Νικόλαο Πλαστήρα, οι οποίοι σχημάτισαν επαναστατική επιτροπή κηρύσσοντας επανάσταση. Παράλληλα ο στρατιωτικός Θεόδωρος Πάγκαλος μαζί με μια ομάδα αξιωματικών, προσκείμενων προς το κόμμα των Φιλελευθέρων, συνέλαβε πλειάδα πολιτικών και τους οδήγησε στην αστυνομική διεύθυνση Αθηνών. Κατά τη διάρκεια της ανακρίσεως οι κρατούμενοι βρίσκονταν σε απομόνωση .

Στις 13 Σεπτεμβρίου 1922 ο ελληνικός στρατός αποβιβάστηκε στο Λαύριο και η επαναστατική επιτροπή ανέλαβε την διακυβέρνηση του κράτους. Ο βασιλιάς Κωνσταντίνος Α΄ παραιτήθηκε από το θρόνο αναχωρώντας για την Ιταλία και παραχωρώντας τον θρόνο στον γιο του Γεώργιο Β΄. Μια μέρα πριν από την αναχώρησή του και την άνοδο στο θρόνο του γιου του Γεωργίου σχηματίστηκε πολιτική κυβέρνηση, στην οποία η επανάσταση παραχώρησε ένα μέρος (όχι το σημαντικότερο) της εξουσίας της. Πρωθυπουργός ορίστηκε ο Α. Ζαΐμης, τέως αρμοστής της Κρήτης, που και στο παρελθόν αρκετές φορές είχε χρησιμοποιηθεί σαν «λύση εκτάκτου ανάγκης». Ο Ζαΐμης όμως δε δέχτηκε την εντολή και καθήκοντα πρωθυπουργού ανέλαβε να εκτελεί προσωρινά ο αντιπρόεδρος της κυβερνήσεως και υπουργός Εσωτερικών Σωτ. Κροκίδας. Το Υπουργείο Εξωτερικών δόθηκε στο Νικ. Πολίτη, τέως υπουργό Εξωτερικών του Βενιζέλου. Από το Παρίσι, Όπου βρισκόταν ο Πολίτης, δήλωσε ότι αποδέχεται το διορισμό του και ανέλαβε τα καθήκοντά του λίγες μέρες αργότερα. Η υπόλοιπη κυβέρνηση συμπληρώθηκε ως εξής: Φ. Βασιλείου υπουργός Δικαιοσύνης, Ευθ. Κανελλόπουλος Εθνικής Οικονομίας, Α. Διομήδης Οικονομικών, Ι. Σιώτης Παιδείας, Α. Χαραλάμπης Στρατιωτικών, Δ. Παπαχρηστος Ναυτικών, Γ. Εμπειρικός Επισιτισμού, Α. Δοξιάδης Περιθάψεως, Π. Καλλιγας Συγκοινωνιών και Γεωργίας και Α. Χρηστομάνος ΤΠΤ. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος είχε οριστεί εκπρόσωπος της Ελλάδας στο εξωτερικό.

Λίγες μέρες αργότερα αναδιοργανώθηκε και η ηγεσία του κινήματος. Καταργήθηκε ή δωδεκαμελής Επαναστατική Επιτροπή, ενώ ταυτόχρονα αυξήθηκαν κατά δύο τα μέλη της Εκτελεστικής Επιτροπής της Επαναστάσεως με τη συμμετοχή σ' αυτήν του πλοίαρχου Άλ. Χατζηκυριάκου και του συνταγματάρχη Λ. Σακελλαρόπουλου.

Η αρχική σκέψη της Επαναστάσεως να προσαχθούν οι κρατούμενοι υπουργοί στο πολεμικό «Λήμνος» στον Πειραιά και να εκτελεσθούν εκεί, μετά από συνοπτική διαδικασία, είχε εγκαταλειφθεί. Η μετριοπαθέστερη μερίδα των Φιλελευθέρων,

την οποία εκπροσωπούσε ο στρατηγός Δαγκλής, δε συμφωνούσε με αυτή τη διαδικασία και, το κυριότερο, οι πρεσβευτές της Αγγλίας και της Γαλλίας είχαν εκφράσει την απόλυτη αντίθεσή τους στις εκτελέσεις κατά την πρώτη συνάντησή τους με τους ηγέτες του κινήματος στις 15/28 Σεπτεμβρίου. Στη συνάντηση εκείνη ο Γονατιάς και ο Πλαστήρας συμφώνησαν ότι θα έπρεπε να παραπεμφθούν οι κατηγορούμενοι σε τακτικό δικαστήριο. Την απόφασή της αυτή γνωστοποίησε στις εφημερίδες ή Επανάσταση στις 16/29 Σεπτεμβρίου με ανακοινωθέν του Γραφείου Τύπου της Επαναστατικής Επιτροπής.

Οι αντιδράσεις, ιδιαίτερα στις τάξεις των μεσαίων και κατωτέρων στελεχών του στρατού, υπήρξαν έντονες και άμεσες, και οδήγησαν την ηγεσία του κινήματος να αλλάξει τελικά γραμμή πλεύσεως στο ζήτημα της τιμωρίας «των υπευθύνων της καταστροφής». Υποκινούμενοι κυρίως (όλοι όχι αποκλειστικά) από τον Πάγκαλο, που προσπαθούσε με τον τρόπο αυτό να προωθηθεί στην ηγεσία της επαναστάσεως, με σκοπό την εγκαθίδρυση στρατιωτικής δικτατορίας, οι αξιωματικοί έδειχναν αποφασισμένοι να ανατρέψουν τους -γενικότερα «διστακτικούς»- Πλαστήρα και Γονατιά.

Οι όποιες υποκινήσεις, όμως, ούτε δημιούργησαν ούτε, συνεπώς, αποτελούν ερμηνεία για τη στάση του στρατού στο θέμα αυτό. Το κλίμα εχθρότητας εναντίον «των πολιτικών» υπήρχε ήδη στις τάξεις των αξιωματικών και ή πεποίθηση -το σοβαρότερο από όλα τα επιχειρήματα - ότι χωρίς την τιμωρία των «υψηλά ισταμένων» δε θα μπορούσε να αποκατασταθεί «με τον κλάδον της ελαίας αλλά και με το κνούτον» η πειθαρχία στο στράτευμα, ήταν πεποίθηση γενική που την συμμεριζόταν απόλυτα και η ηγεσία του κινήματος.

Η συντηρητική πλειοψηφία των στελεχών του κόμματος των Φιλελευθέρων, παρόλο που δεχόταν, και αυτή, την ταύτιση της τιμωρίας των υπευθύνων με την ανασυγκρότηση του στρατού, έκρινε ότι οι αντιρρήσεις της Αγγλίας στο θέμα των εκτελέσεων έπρεπε να γίνουν σεβαστές. Σ' αυτούς ακριβώς όμως τους κύκλους των Φιλελευθέρων υπήρχαν και διαφορετικές απόψεις. Κατά τη διάρκεια μακράς συνομιλίας του με τον Λίντλεϊ, τέως υπουργός του Βενιζέλου προσπάθησε να πείσει τον Άγγλο πρεσβευτή ότι «η εκτέλεση ολίγων υπουργών θα ικανοποιούσε την εκδικητικότητα του πλήθους και θα αποσοβούσε τον κίνδυνο να στραφεί η κοινή γνώμη εναντίον εκείνων που αρχικά ξεκίνησαν τη Μικρασιατική εκστρατεία».

Στις 4/17 Οκτωβρίου 1922, η πενταμελής «Εκτελεστική Επιτροπή της

Επαναστάσεως» εξέδωσε διάγγελμα, στο οποίο μνημόνευε για πρώτη φορά την ανάγκη της «παραδειγματικής ποινικής τιμωρίας των εχθρών της πατρίδος»:

«Η Επαναστατική Επιτροπή έχουσα την αντίληψιν ότι έχει επιτευχθή πλήρης σαφήνεια ως προς τον πολιτικόν χαρακτήραν και τους σκοπούς της Επαναστάσεως, θεωρεί επιβεβλημένον όπως προβή εις τας ακόλουθους δηλώσεις:

Η Επανάστασις έχει ταχθεί υπεράνω των κομμάτων. Αυτό σημαίνει ότι η Επανάστασις ούτε κομματίζεται, ούτε φατριάζει. Και θα τηρήση μέχρι των εκλογών, κατά τας οποίας θα εκφρασθή ελευθέρως η κυρίαρχος θέλησις του ελληνικού λαού και δικαιοσύνην και ευνομίαν, και τάξην. Αλλά δεν σημαίνει ότι η Επανάστασις δεν ακολουθεί ωρισμένην εθνικήν πολιτικήν, αφού η ύπαρξις της Επαναστάσεως αποτελεί πολιτικήν. Και η πολιτικήν της εθνικής σωτηρίας, την οποίαν διέγραψεν η Επανάστασις, δεν συνίστατο μόνο εις εξαναγκασμόν της παραιτήσεως του Κωνσταντίνου, αλλά -χωρίς βεβαίως να θίγει τας βάσεις του πολιτεύματος- και εις την κατάλυσιν ολοκλήρου του κωνσταντινικού -αυλικού, πολιτικού και στρατιωτικού- συγκροτήματος, το οποίο έταξεν τον Βασιλέα υπεράνω της Πατρίδος, κατέλυσε τας λαϊκάς ελευθερίας και τοιουτοτρόπως επροκάλεσε την μεγάλην εθνικήν συμφοράν.

Επίσης η πολιτική της Επαναστάσεως συνίσταται εις την προσπάθειαν προς πλήρην ανασύνδεσιν των συμμαχικών σχέσεων της Ελλάδος, προς τας Μεγάλας Δυνάμεις, επειδή πιστεύει ότι μόνο τοιουτοτρόπως είναι δυνατή η εθνική σωτηρία.

Συνεπώς, η Επανάστασις ευρίσκεται αντιμέτωπος και θεωρεί εχθρούς της Πατρίδος όλους ανεξαιρέτως τους πρωτοστατήσαντας παράγοντας του κωνσταντινισμού, εις τους οποίους οφείλεται η διάρρηξις των συμμαχιών, η μεγάλη τραγωδία του Γένους.

Τέλος η πολιτική της εθνικής σωτηρίας συνίσταται εις την προσπάθειαν προς έξαρσιν του εθνικού φρονήματος και συναδέλφωσιν. Αλλ' η συναδέλφωσις θα ήτο αρχή ανήθικος αν επρόκειτο να σημάνη λήθην ή μετάθεσιν των τρομερών ευθυνών, σύγχυσιν των αθώων και ενόχων.

Η Επαναστάσις αποβλέπει εις την συναδέλφωσιν του πλανηθέντος λαού, ο οποίος υπέστη υπό των αναξίων αρχόντων τας σκληράς θυσίας αίματος, χρήματος και τιμής. Αλλά θεωρεί επιβεβλημένην την παραδειγματικήν ποινικήν τιμωρίαν των "εχθρών της πατρίδος", εις τους οποίους οφείλεται η κατάρρευσις του Μικρασιατικού Μετώπου, καθώς και η διεθνής καταδίκη της Θράκης -η οποία

δυστυχώς είχε προηγηθεί της Επανάστασεως- καθώς και το οριστικόν, ηθικόν, και πολιτικόν θάνατον των πρωτουργών της καταστροφής...

Συνεπώς είναι κοινή απαίτησις ο πάνδημος στιγματισμός των μεγάλων ενόχων.

Γονατάς, Πλαστήρας, Σακελλαρόπουλος, Χατζηκυριάκος, Φωκάς».

Αλλά και το διάγγελμα αυτό, που το είχε συντάξει ο πολιτικός σύμβουλος του Πλαστήρα, Γεώργιος Παπανδρέου, δεν πέτυχε να καθησυχάσει τα πνεύματα, εφόσον δεν προσδιόριζε ούτε το χρόνο ούτε τον τρόπο παραπομπής των κρατουμένων σε δίκη.

Στις 9 Οκτωβρίου ογκώδης διαδήλωση 100.000 πολιτών στην πλατεία Συντάγματος στην Αθήνα απαίτησε την άμεση εκτέλεση των υπευθύνων. Η λογική που είχε περάσει η Επαναστατική Επιτροπή στον λαό, ήταν ότι η Ελλάδα δεν ηττήθηκε αλλά προδόθηκε.

Η σύσταση στρατοδικείου και το κατηγορητήριο

✘ Στις 12 Οκτωβρίου εκδόθηκε και το διάταγμα περί συστάσεως και λειτουργίας εκτάκτου στρατοδικείου προς εκδίκαση των, κατά των υπαιτίων της εθνικής καταστροφής, κατηγοριών. Πρόεδροι της ανακριτικής επιτροπής και του έκτακτου στρατοδικείου ανέλαβαν οι υποστράτηγοι Θεόδωρος Πάγκαλος και Αλέξανδρος Οθωναίος αντίστοιχα αφού είχαν λάβει σαφείς διαβεβαιώσεις από τον Πλαστήρα ότι θα εκτελεστεί οιαδήποτε απόφαση του στρατοδικείου. Βοηθοί του Πάγκαλου ορίστηκαν οι συνταγματάρχες Ι. Καλογεράς και Χ. Λούφας.

Η τελική του σύνθεση του Στρατοδικείου (μετά την αίτηση εξαιρέσεως τεσσάρων από τους στρατοδίκες) ήταν ή έξης: Θ. Χαβίνης, Άνδρ. Παναγιωτόπουλος και Μ. Ζωγράφος (συνταγματάρχες), Κ. Μανέτας (αντισυνταγματάρχης), Χαρ. Γραβάνης, Η. Βαμβακόπουλος και Λεων. Κανάρης (ταγματάρχες), Βυρ. Καραπαναγιώτης (λοχαγός), Κ. Τσερούλης (στρατιωτικός δικαστικός σύμβουλος), Ι. Γιαννικώστας (πλοίαρχος), Κ. Φραγκόπουλος και Γ. Σκανδάλης (αντιπλοίαρχοι).

Επίτροποι της Επανάστασεως ορίστηκαν ο Α. Γεωργιάδης (εισαγγελέας του Αρείου Πάγου) και οι συνταγματάρχες Ν. Γρηγοριάδης και Ν. Ζουρίδης, ενώ συνήγοροι των κατηγορουμένων παρέστησαν οι: Σ. Σωτηριάδης, Κ. Τσουκαλάς, Α. Παπαληγούρας, Α. Ρωμανός, Οικονομίδης, Χ. Δουκάκης και Νοταράς. Μεταξύ των μαρτύρων υπεράσπισης ήταν οι Ραγκαβής, συνταγματάρχης, Παναγάκος, ταγματάρχης, Κωνσταντίνος Ζαβιτσάνος, ο οποίος μάλιστα αμφισβήτησε το ποινικό μέρος του κατηγορητηρίου. Επίσημος σκιτσογράφος της δίκης ήταν ο Περικλής Βυζάντιος.

Για τους σκοπούς της ανακρίσεως οι κατηγορούμενοι μεταφέρθηκαν απο την αστυνομική διεύθυνση Αθηνών στις φυλακές Αβέρωφ.

Σύμφωνα με την έκθεση της Ανακριτικής Επιτροπής, που υπεγράφη στις 24 Οκτωβρίου αλλά δημοσιεύθηκε στον τύπο στις 26 Οκτωβρίου, παραπέμποταν σε δίκη με την κατηγορία της εσχάτης προδοσίας οι:

- * Δημήτριος Γούναρης, αρχηγός του Λαϊκού Κόμματος και πρωθυπουργός την περίοδο 1921 - 1922
- * Πέτρος Πρωτοπαπαδάκης, υπουργός οικονομικών στις κυβερνήσεις Γούναρη και πρωθυπουργός το 1922
- * Νικόλαος Στράτος, πρωθυπουργός το 1922 (για μερικές ημέρες μόνον) και υπουργός Εσωτερικών το 1922
- * Γεώργιος Μπαλτατζής, υπουργός εξωτερικών στις κυβερνήσεις Γούναρη και Πρωτοπαπαδάκη
- * Νικόλαος Θεοτόκης, υπουργός στρατιωτικών στις κυβερνήσεις Γούναρη και Πρωτοπαπαδάκη
- * Γεώργιος Χατζανέστης, διοικητής της στρατιάς της Μικράς Ασίας και της Ανατολικής Θράκης
- * Μιχαήλ Γούδας, υποναύαρχος ε.α. και υπουργός στις κυβερνήσεις Γούναρη και Πρωτοπαπαδάκη
- * Ξενοφών Στρατηγός, υποστράτηγος ε.α. και υπουργός στις κυβερνήσεις Γούναρη και Πρωτοπαπαδάκη

Στη συνέχεια το κατηγορητήριο προσδιόριζε τα μέσα που χρησιμοποίησαν οι κατηγορούμενοι κατά την τέλεση του αδικήματος της εσχάτης προδοσίας.

«Κατηγορείσθε ότι από της 1ης Νοεμβρίου 1920 και εφ' έξης μέχρι της 26ης Αυγούστου 1922 συναποφασίσαντες μετά των συνυπουργών υμών περί πράξεως εσχάτης προδοσίας εκουσίως και εκ προθέσεως υπεστηρίξατε την εισβολήν ξένων στρατευμάτων, ήτοι του τουρκικού εθνικιστικού στρατού, εις την επικράτειαν του Βασιλείου, τουτέστιν εις την υπό της Ελλάδος κατεχομένην και δια της συνθήκης των Σεβρών κατακεκρωμένην χώραν της Μικράς Ασίας παραδώσαντες άμα εις τον εχθρόν πόλεις, φρούρια, μέγα μέρος του στρατού και μεγίστης αξίας υλικόν πολέμου κλπ. .κλπ. δια των επομένων μέσων.

1) Διότι εν γνώσει της από 20 Νοεμβρίου διακοινώσεως των Μ. Δυνάμεων Γαλλίας, Αγγλίας και Ιταλίας προς τον ελληνικόν λαόν, ήτις κατηγορηματικώς εδήλου την

έκπτωσιν ημών εκ της μετά των ειρημένων Δυνάμεων συμμαχίας και των εκ ταύτης συνεπειών προέβητε εις διενέργειαν δημοψηφίσματος, δια του από 12 Νοεμβρίου Ν. Διατάγματος, ούτινος επεδιώξατε την κύρωσιν, δια του από 26 Ιανουαρίου 1921 ψηφίσματος της Συνελεύσεως, ης είχατε την πλειονοψηφίαν, προς επαναφοράν του τέως Βασιλέως, εκθέσαντες ούτω την Ελλάδα θεωρηθείσαν συνένοχον των εχθρικών πράξεων του Κωνσταντίνου, εις τας συνεπείας της ως άνω διακοινώσεως, αποκρύψαντες άμα την παρ' υμών προς τας ειρημένας Δυνάμεις δοθείσαν απάντησιν, εν η δολίως επεζητήθη η επαύξησις της εις τον ελληνικόν λαόν αποδοθείσης ευθύνης, δια της ανακριβούς βεβαιώσεως ότι τα 98% τούτου εψήφισαν υπέρ της επαναφοράς του τέως Βασιλέως και ήτις απάντησις παρέμεινεν άγνωστος μέχρι της υπό της Ανακριτικής Επιτροπής ανακαλύψεως του σχετικού εγγράφου.

2) Διότι ενώ δια της από 13 Ιανουαρίου 1920 αποφάσεως των Συμμάχων επεδικάσθη εις την Ελλάδα η Β. Ήπειρος με τα συμφωνηθέντα σύνορα μεταξύ Ελλάδος και Ιταλίας δια της συμφωνίας Βενιζέλου-Τιττόνι της 16ης Ιουλίου 1919 και ενώ η Δωδεκάνησος δια της αυτής συμφωνίας είχε παραχωρηθεί εις την Ελλάδα, υμείς δεν προέβητε εις την λήψιν των αναγκαίων μέτρων δια την προσάρτησιν των ελληνικότατων τούτων χωρών εις το Κράτος εξυπηρετήσαντες ούτω συμφέροντα ξένης Δυνάμεως, διότι απησχολείσθε εν τω μεταξύ εις την ενεργείαν του ολεθρίου ψηφίσματος, το οποίον ήγαγε την Ελλάδα εις την καταστροφήν.

3) Διότι παρεγνώρισατε την από 25ης Νοέμβριου 1920 διακοίνωσιν των αυτών ως άνω δυνάμεων περί οικονομικού της Ελλάδος αποκλεισμού εις περίπτωσιν επαναφοράς του Κωνσταντίνου επί του Θρόνου της Ελλάδος στερήσαντες ούτω την Πατρίδα ημών συναλλάγματος 33 εκατομμυρίων δολαρίων, 5 εκατομμυρίων αγγλικών λιρών και 566 εκατομμυρίων φράγκων, αφίσαντες το παρά της Εθνικής Τραπέζης εκδοθέν χαρτονόμισμα, ακάλυπτον, τον Δημόσιον χρεώστην των αντιστοίχων ποσών των εκδοθέντων χαρτονομισμάτων, δημιουργήσαντες ούτω την πτώσιν, τον εξευτελισμό της δυνατότητος προς δόσιν εγγυήσεων δια την σύναψιν εξωτερικού δανείου, ματαιώσαντες την δια της από 26ης Φεβρουαρίου 1918 συμφωνίας μεταξύ Αγγλίας και Γαλλίας, περί παροχής του πρώτου υλικού επί πιστώσει, παροχήν τοιούτου, ως και των ωφελειών του άρθρου 2, της αυτής συμφωνίας δημιουργήσαντες τελικώς δια πάντων τούτων και άλλων συνεπειών την οικονομικήν καταστροφήν της Πατρίδος. Την διακοίνωσιν δε ταύτην δόλω απεκρύψατε από τον ελληνικόν λαόν, δια κυβερνητικών ανακοινώσεων,

παρανόμως λειτουργούσης, λογοκρισίας και αυθαιρέτων ενεργειών δικαστικών οργάνων.

4) Διότι ετοποθετήσατε επικεφαλής ανωτέρων και κατωτέρων μονάδων απειροπόλεμα και άχρηστα στελέχη και απεμακρύνετε του στρατεύματος ικανά και εμπειροπόλεμα και ενετάξατε εις τον στρατόν αυτομόλους προς τον εχθρόν εις βάρος του στρατεύματος και της Πατρίδος.

5) Διότι καίτοι κατέστησαν παγκοίμως γνωσταί αι δηλώσεις των πρωθυπουργών Αγγλίας και Γαλλίας προς τον κ.Δ. Γούναρην και δια αύτου προς πάντας τους συγκατηγορουμένους ως και του Προέδρου της επί των εξωτερικών κοινοβουλευτικής επιτροπής της Γαλλίας, Λεγκ ότι η Ελλάς δεν δύναται να τύχη ουδεμιάς υποστηρίξεως, εφ' όσον ευρίσκεται εις τον Θρόνον ο Βασιλεύς Κωνσταντίνος, ούτε εις τον Βασιλέα υπεδείξατε να παραιτηθή, ούτε εν τη μη παραδοχή της υποδείξεώς σας παρητήθητε, από- κρύψαντες εις τον ελληνικόν λαόν πάντοτε την αλήθειαν, ην συστηματικώς δια των εν τη Συνελεύσει αγορεύσεων σας, δι' ανακοινώσεων κυβερνητικών, δια των οργάνων του κυβερνητικού τύπου και δια παρανόμως λειτουργούσης λογοκρισίας κατορθώσατε ν' αποκρύπτετε, εν γνώσει του αδυνάτου της διεθνούς αναγνωρίσεως του Καθεστώτος και απεπνίξατε πάσαν αποκαλυπτικήν φωνήν περί των λόγων της εκπτώσεως ημών εκ των συμμαχιών και του οικονομικού αποκλεισμού μέχρι της ημέρας της καταστροφής.

6) Διότι εκ Λονδίνου διετάχθησαν αι πολεμικαι επιχειρήσεις του Μαρτίου 1921 προς Άγκυραν, ίνα αποδώση τα αποτελέσματά της η κηρυχθείσα επιστράτευσις προκληθείσης ούτω παρ' υμών της πρώτης ήττης του ελληνικού στρατού ήτις έσχε σημαντικά αποτελέσματα επί της εν γένει κατόπιν καταστάσεως.

7) Διότι παρά την γνώμην του αρμοδίου Διοικητού της Στρατιάς, όστις δεν ενέκρινε την συνέχισιν της εκστρατείας προς Άγκυραν μετά την κατάληψιν του Δορυλαίου, ελάβετε μετά του τέως Βασιλέως την απόφασιν της εκστρατείας ταύτης και επροκαλέσατε ούτω τον ηθικόν κλονισμόν και την απώλειαν βασίμου και σοβαράς ελπίδος ,στρατιωτικής ημών επιβολής επί του αντιπάλου.

8). Διότι ανεθέσατε την αρχηγίαν του Στρατού εις τον ανεύθυνον τέως Βασιλέα.

9) Διότι εψηφίσθησαν υπό τάς εμπνεύσεις υμών υπό της Εθνοσυνελεύσεως, ης είχατε την πλειονοψηφίαν, νόμοι αμοιβής στασιαστών κατά τής Πατρίδος, αυτομόλων προς τον εχθρόν, λιποτακτών, διασπαθήσεως του δημοσίου πλούτου,

δι' αποζημιώσεις βουλευτών της Βουλής του Δεκεμβρίου 1915 και δήθεν παθόντων προσώπων κλπ. εν παραγνωρίσει της οικονομικής εξαντλήσεως εις ην υπεβάλετε την χώραν και εν πληρεστάτη γνώσει ότι ο στρατός έπασχεν ελλείψει χρημάτων ως εξ επισήμων εμφανίζεται, εκθέσεων στερούμενος μισθοδοσίας, τροφής και ιματισμού, ούτως ώστε η οικονομική αύτη εξάντλησις και η διπλωματική απομόνωσις η αποκλείουσα την εκμετάλλευσιν πάσης επιτυχίας και η ατέρμων παράτασις προκάλεσαν αναποδράστως την κατάρρευσιν του μετώπου και επομένως την καταστροφήν της Χώρας.

10) Διότι καίτοι παμψηφεί υπό της Εθνοσυνελεύσεως εψηφίσθη έσχάτως όριον των Εθνικών ημών διεκδικήσεων, η Συνθήκη των Σεβρών, εν τούτοις ανετέθη δια της ελληνικής αντιπροσωπείας αποτελουμένης εκ των εξ υμών κ.κ. Γούναρη και Μπαλτατζή εν λευκώ η μεσολάβησις προς λύσιν των ζητημάτων τούτων εις ξένας Δυνάμεις, ενώ προηγουμένως ούτε κατ' αρχήν εγένοντο δεκταί παρ' υμών Αι προτάσεις των Μ. Δυνάμεων του Ιουνίου 1921, δι' ων εσώζετο τουλάχιστον ολόκληρος η Θράκη και επετυγχάνετο η αυτονομία της Μ. Ασίας με διατήρησιν ελληνικού στρατού εν Σμύρνη.

11) Διότι εν τη Κυβερνήσει συνασπισμού μετά του κ. Ν. Στράτου προέβητε εις τον διορισμόν του αντιστρατήγου Χατζηανέστη ως Αρχιστρατήγου, γνωστού εις πάντας και εις υμάς ως ανισορρόπου και διαλυτικού στοιχείου.

12) Διότι απεσπάσατε εις Θράκην δυνάμεις εκ Μ. Ασίας προς παιδαριώδη σκοπόν, συντελέσαντες ούτως εις την μείωσιν της μαχητικότητος του στρατού Μ. Ασίας, δόντες την ευκαιρίαν εις τον εχθρόν να εκδηλώση την τελευταίαν επίθεσίν του εξ ης επήλθεν ο επίλογος της εθνικής καταστροφής ην δια των προαναφερθέντων λόγων παρεσκευάσατε.

13) Διότι δια της συμβάσεως, ην υπεγράψατε μετά του Άγγλου Υπουργού του Θησαυροφυλακίου, παρητήθητε των πιστώσεων, δι' ας είχαν αναλάβει οι σύμμαχοι υποχρεώσεις, εις βάρος της χώρας ημών.

14) Διότι ηνέχθητε να σχηματισθή παρακυβέρνησις υπό τον Πρίγκηπα Νικόλαον, Στρέιτ, Δούσμανην Β., Κωνσταντινόπουλον Κ., Τζόντον κτλ. κτλ. ήτις δια δολοφονιών, απειλών, επιθέσεων κατ' άόπλων πολιτών κλπ, ενέσπειρε τρομοκρατίαν προς διατήρησιν της αρχής, χωρίς να ύπαρχοι ουδεμία αμφιβολία περί του ολέθρου προς ον έβαινεν ή χώρα.

15) Διότι παρημποδίσατε να ηγηθεί της διπλωματικής αντιπροσωπείας ο τότε

πρωθυπουργός Δημ. Ράλλης και ως αντιπρόσωπος των αλυτρώτων ο Ε. Βενιζέλος εις το κατά Φεβρουάριον του 1921 συνέδριον του Λονδίνου».

Το κατηγορητήριο πιθανολογείται ότι συντάχθηκε από τον Γεώργιο Παπανδρέου, πολιτικό σύμβουλο της Επαναστατικής Επιτροπής. Μέσα στο κατηγορητήριο υπήρχε ξεχωριστό κεφάλαιο που απέρριπτε την ένσταση των κατηγορουμένων για δίκη από το ειδικό δικαστήριο της Βουλής με τα εξής λόγια:

«Αλλ' όχι! Το Έθνος ορθούμενον αιμοσταγές, κρεουγημένον, αλλά αδυσώπητον ενώπιον του, ζητεί παρ'αυτού και των συνεργατών του δικαιοσύνην δια την προδοσίαν και τιμωρίαν δια το έγκλημα. Και εν ονόματι του Έθνους την δικαιοσύνην ταύτην η Επανάστασις θα την αποδώση».

Όταν ο Γούναρης άκουσε το κατηγορητήριο δήλωσε: *«Δεν έχει τίποτε που να στηρίζεται μέσα εις το κατηγορητήριο και αυτό με ανησυχεί. Έχουν εξασφαλίσει την καταδίκην μας και δεν καταβάλουν προσπάθειαν δια να δημιουργήσουν λόγους φαινομενικώς ισχυρούς».*

Η δίκη

Η δίκη άρχισε στις 31 Οκτωβρίου/13 Νοεμβρίου 1922 στο κτίριο της Παλαιάς Βουλής.

Το στρατοδικείο ασχολήθηκε καταρχάς με την εξέταση -και απόρριψη- της ενστάσεως αναρμοδιότητας και εκείνης του περιορισμού της ευθύνης των κατηγορουμένων κατά το χρόνο της υπουργικής τους ευθύνης, που είχε υποβάλλει ή υπεράσπιση.

Ακολούθησε η εξέταση δώδεκα μαρτύρων κατηγορίας και δώδεκα μαρτύρων υπερασπίσεως -κατά πλειοψηφία στρατιωτικών και στις δύο περιπτώσεις- οι απολογίες των κατηγορουμένων και οι αγορεύσεις των επιτρόπων της επαναστάσεως και των συνηγόνων.

Με εξαίρεση το γεγονός ότι, παρά την εύλογη αίτηση της υπερασπίσεως, ο πρόεδρος δε διέκοψε τη δίκη μετά τη σοβαρή ασθένεια του Δημήτριου Γούναρη (που χρειάστηκε να μεταφερθεί σε κλινική των Αθηνών, λόγω τύφου), η διαδικασία του δικαστηρίου κρατήθηκε σε υψηλό επίπεδο. Πέρα από τη συμπεριφορά του Οθωναίου, η δίκη, όπως επισημαίνει και ο Γρηγόρης Δαφνής, διεξήχθη απολύτως κανονικά. Οι κατηγορούμενοι είχαν πλήρη ελευθερία υπερασπίσεως. Δεν επετράπη όμως να χρησιμοποιήσουν οι κατηγορούμενοι δημόσια έγγραφα, τα οποία ήταν πολύτιμα σε παρόμοια δίκη όταν αντιμετώπιζαν κατηγορίες για πράξεις δύο ετών. Ο Στράτος παρατήρησε, μάλλον δηκτικώς, ότι πρέπει από μνήμης να μνημονεύουν τα σχετικά έγγραφα αλλά, σε αυτήν την περίπτωση, δεν είναι βέβαιο ότι θα γίνουν

πιστευτά, ειδάλλως – αν οι δικαστές πίστευαν όσα λέγουν οι κατηγορούμενοι – δεν θα υπήρχε λόγος να δικασθούν.

Για την απόφαση του στρατοδικείου ωστόσο δεν υπήρχαν πολλές αμφιβολίες ούτε πριν από την έναρξη της δίκης ούτε κατά τη διάρκειά της. Παρά τις αναμφισβήτητες ευθύνες των κατηγορουμένων για τη Μικρασιατική Καταστροφή, η παραπομπή τους με το συγκεκριμένο κατηγορητήριο και η καταδίκη τους, με βάση το κατηγορητήριο αυτό, υπήρξε πράξη σκοπιμότητας, «εθνικής σκοπιμότητας», όπως πολύ εύστοχα, παραδέχτηκε αργότερα τόσο ο Πάγκαλος όσο και οι περισσότεροι πρωταγωνιστές, δευτεραγωνιστές ή μελετητές των γεγονότων της εποχής εκείνης.

Το κατηγορητήριο τυπικά αστήρικτο γιατί η κατεχόμενη από τον ελληνικό στρατό περιοχή της δυτικής Μικρής Ασίας δεν ήταν ελληνικό έδαφος ούτε κατά το διεθνές ούτε κατά το ελληνικό Δίκαιο, παρέμεινε και ουσιαστικά αστήρικτο μετά την ολοκλήρωση της ακροαματικής διαδικασίας, εφόσον από κανένα στοιχείο της διαδικασίας αυτής δεν προέκυψε ή έννοια του δόλου των κατηγορουμένων.

Κατά τη διάρκεια της δίκης, η κατηγορία προσπαθούσε ουσιαστικά να αποδείξει δύο πράγματα: ότι η στρατιωτική ευθύνη για την κατάρρευση του μετώπου βάρυνε αποκλειστικά την ανώτατη ηγεσία των ελληνικών δυνάμεων υπό τον αρχιστράτηγο Χατζανέστη (ο τέως αρχηγός της Στρατιάς στρατηγός Παπούλας εμφανίστηκε στο δικαστήριο ως μάρτυρας κατηγορίας, αν και ο ίδιος τον είχε προτείνει για την συγκεκριμένη θέση), και ότι γενικότερα, η θέση αδυναμίας (στρατιωτικής, διπλωματικής και οικονομικής), στην οποία είχε περιέλθει η Ελλάδα, ήταν αποκλειστικό αποτέλεσμα της απομονώσεώς της από την Αντάντ (Entente), μετά την επιστροφή του Κωνσταντίνου, και της «αυτοτελειακής πολιτικής» που υιοθέτησε ο κωνσταντινισμός. Ο Γεώργιος Δημητρίου Ράλλης, αν και αντιπολιτευόμενος των κατηγορουμένων, διαφώνησε με την κατηγορία της εσχάτης προδοσίας ενώ ο Κωνσταντίνος Ζαβιτσάνος προσήλθε ως μάρτυς υπεράσπισης αν και ήταν στενός συνεργάτης του Βενιζέλου. Ο Δημήτριος Γούναρης δεν είχε την ευκαιρία ολοκληρωμένης υπεράσπισης αφού αναγκαζόταν να λείπει λόγω του τύφου που τον ταλαιπωρούσε.

Η υπεράσπιση, από την άλλη πλευρά, επιχειρούσε να αντικρούσει σε καθαρά στρατιωτικό επίπεδο το πρώτο σκέλος της κατηγορίας και να αποδείξει, ως προς το δεύτερο, ότι οι κατηγορούμενοι δεν ακολούθησαν αυτοτελειακή πολιτική (πράγμα που ήταν απόλυτα σωστό) και ότι η στάση της Entente δεν άλλαξε μετά τη μεταπολίτευση (πράγμα που δεν ήταν σωστό). Οι αναφορές σε ουσιαστικά

αίτια, που μπορεί να οδήγησαν σε κάποιες αλλαγές της στάσεως των Μεγάλων Δυνάμεων, αίτια που να μην είχαν όμως καμία σχέση με τις ελληνικές εσωτερικές εξελίξεις, υπήρξαν εξαιρετικά σπάνιες, διατυπώθηκαν κυρίως από το Ν. Στράτο (που με την απολογία και τη δευτερολογία του παρουσιάστηκε περισσότερο συγκροτημένος από τους υπόλοιπους κατηγορούμενους) και είχαν τη μορφή προσεκτικών, συνήθως, νύξεων.

Η απολογία όλων των κατηγορούμενων ήταν μικρή, πλην του Γούναρη που παρέδωσε απολογητικό υπόμνημα 67 σελίδων. Η άποψη ότι ο Γούναρης παρέδωσε το υπόμνημα επειδή ήταν άρρωστος δεν φαίνεται να ευσταθεί. Ήταν πράγματι άρρωστος αλλά ο ίδιος, όπως είπε στον Βοζίκη, προτίμησε να απολογηθεί εγγράφως ώστε, εφ' όσον ήταν σίγουρος για τη θανατική του καταδίκη, να μείνει η δική του θεώρηση των γεγονότων για τις επόμενες γενεές. Αποτελεί όμως δικαίωμα κάθε κατηγορουμένου να απολογηθεί με υπόμνημα.

Παρά το γεγονός ότι το μεγαλύτερο μέρος της διαδικασίας -στο βαθμό που είναι δυνατόν να διαχωριστεί το κατηγορητήριο σε «στρατιωτικό» και «πολιτικό»- αφιερώθηκε στην εξέταση των στρατιωτικών αιτίων της καταστροφής, το κύριο χαρακτηριστικό της δίκης ήταν αυτή ακριβώς η σύμπτωση απόψεων, η αποδοχή κοινών πλαισίων, τόσο από την κατηγορία όσο και από την υπεράσπιση, στο ζήτημα των σχέσεων της Ελλάδος με την Αντάντ. Χωρίς την καλή διάθεση των Δυνάμεων η Ελλάδα δεν ήταν «σοβαρόν έθνος», όπως υποστήριζε ο Γούναρης, ούτε η ελληνική διπλωματία μπορούσε να παίζει το ρόλο «Μεγάλης Δυνάμεως», σύμφωνα με τον επίτροπο Ν. Ζουρίδη.

Χαρακτηριστικό είναι επίσης το εύρος και ο βαθμός της αποδοχής των πλαισίων αυτών από ολόκληρη την ελληνική πολιτική ηγεσία, αποδοχής που δεν εκπροσωπούσε μόνο, και κυρίως, δεν «επέβαλλε» ο Βενιζέλος. Ο αντιβενιζελικός Γ. Ράλλης, ο αντικειμενικότερος από τούς μάρτυρες κατηγορίας, κατέθεσε -σαν γνωστό και αποδεκτό γεγονός από τα πολιτικά κόμματα και την κοινή γνώμη- ότι κατά τη διάρκεια της κυβερνήσεως των Φιλελευθέρων η «Ελλάς εχρησίμευσεν ως στρατιωτικόν μέσον δια τα ζητήματα της Ανατολής, δια να τερματισθεί ο πόλεμος εις την Ανατολήν», ενώ ο Κ. Ζαβιτζιάνος, μετριοπαθής βενιζελικός την εποχή εκείνη (μάρτυρας κατηγορίας) θα απαντήσει «Ασφαλώς» σε ερώτηση ενός από τούς στρατοδίκες «αν τα συμφέροντα της Ελλάδος εξαρτώνται αποκλειστικώς εκ της Αγγλίας και της Γαλλίας». Τέλος ο Κ. Ρέντης, ο κύριος

πολιτικός μάρτυρας κατηγορίας (πού ανέλαβε το Υπουργείο Δικαιοσύνης και προσωρινά των Εξωτερικών στη νέα κυβέρνηση που ορκίστηκε κατά την τελευταία μέρα της δίκης), είπε τα έξης γύρω από το ζήτημα αυτό:

«Την λύσιν του Ανατολικού ζητήματος εισηγήθει τρόπον τινά η Ελλάς. Είπεν εις τας Δυνάμεις: Γνωρίζομεν ότι ήτο ανάγκη υπάρξεως μιας μεγάλης Δυνάμεως, διότι σεις μεταξύ σας δεν συμφωνείτε, ούτε εις τον διαμοιρασμόν ούτε δια να λάβει καμία την θέσιν της Ανατολικής Δυνάμεως, οιαδήποτε εξ υμών. Αλλ' αντί να έχετε τους Τούρκους, διατί να μη θέσητε ημάς τους Έλληνας, οι οποίοι θα είμεθα και πιστότεροι προς σας και φορείς του πολιτισμού, καθ' ων ναυτικόν Κράτος; Αι δυνάμεις εστηρίχθησαν ίσως εις την θάλασσαν και δεν ήθελαν να επαναληφθεί η περίπτωση του 1914, οπότε οι Τούρκοι έκλεισαν τα Στενά... Δεν ήτο δυνατόν να ειπώμεν ότι είμεθα αυτοτελείς και να ενεργήσωμεν δια των ιδίων μας δυνάμεων. Αλλ' ούτε η ιστορία μας ούτε η πραγματική κατάστασις επιτρέπει να ενεργήσωμεν μόνοι...».

Η ετυμηγορία του στρατοδικείου

Η απόφαση του εκτάκτου στρατοδικείου ήταν αναμενόμενη όπως αναφέρθηκε και παραπάνω. Παρ' όλα αυτά η Μεγάλη Βρετανία καθώς και μερικοί μετριοπαθείς κύκλοι στρατιωτικών και πολιτικών πίεζαν προκειμένου να μην πραγματοποιηθούν εκτελέσεις. Διά μέσου του πρεσβευτή τους Lindley, η Βρετανία ασκούσε πιέσεις στην ελληνική κυβέρνηση απειλώντας τους με κυρώσεις. Αξίζει να σημειωθεί ότι εκείνη την εποχή πρωθυπουργός της Βρετανίας ήταν ο Άντριου Μπόναρ Λω, ο πρώτος ξάδερφος του οποίου, αντιβασιλέας των Ινδιών, είχε παντρευτεί την αδελφή του Γεώργιου Χατζανέστη. Αντίθετα με όλους αυτούς ο Βασιλιάς Γεώργιος Β' αδιαφόρησε για τους κατηγορούμενους με αποτέλεσμα να δημιουργηθεί χάσμα μεταξύ των βασιλικών.

Ο Ιωάννης Μεταξάς με γραπτή επιστολή του, και κατόπιν συγκατάθεσης του πρωθυπουργού Κροκιδά, ζητάει απο το υπουργικό συμβούλιο να δοθεί το δικαίωμα της έφεσης στους κατηγορουμένους. Η επαναστατική επιτροπή όμως την απέρριψε. Ο υπουργός εξωτερικών Νικόλαος Πολίτης, λίγες μέρες πριν την ανακοίνωση της απόφασης, στις 10 Νοεμβρίου παραιτείται κάτω απο το βάρος των ασκούμενων πιέσεων. Την παραίτησή του ακολουθεί ολόκληρη η κυβέρνηση Κροκιδά. Τέσσερις μέρες αργότερα σχηματίζεται κυβέρνηση υπό τον Γονατά.

Στις 15 Νοεμβρίου, 7:15 π.μ., ο στρατηγός Αλέξανδρος Οθωναίος διάβασε την τελική ετυμηγορία του δικαστηρίου:

«Εν ονόματι του Βασιλέως των Ελλήνων Γεωργίου Β' το Έκτακτον Στρατοδικεῖον συσκεφθέν κατα νόμον, κηρύσσει παμψηφεί τους μεν Γεώργιον Χατζανέστην, Δημήτριον Γούναρην, Νικόλαον Στράτον, Πέτρον Πρωτοπαπαδάκην, Γεώργιον Μπαλτατζήν και Νικόλαον Θεοτόκην εις την ποινήν του Θανάτου. Τους δε Μιχαήλ Γούδαν και Ξενοφώντα Στρατηγόν εις την ποινήν των ισοβίων δεσμών. Διατάσσει την στρατιωτικήν καθαίρεσιν των Γεωργίου Χατζανέστη, αρχιστρατήγου, Ξενοφώντος Στρατηγού, υποστρατήγου και Μιχαήλ Γούδα, υποναυάτχου και επιβάλλει αυτούς τα έξοδα και τέλη. Επιδικάζει παμψηφεί χρηματικήν αποζημίωσιν υπέρ του Δημοσίου κατα του Δ. Γούναρη δραχμών 200 χιλιάδων, Ν. Στράτου δραχμών 335 χιλιάδων, Γ. Μπαλτατζή και Ν. Θεοτόκη δραχμών 1 εκατομμυρίου και Μ. Γούδα δραχμών 200 χιλιάδων. Εγκρίθη, απεφασίσθη και εδημοσιεύσθη εν Αθήναις τη 15η Νοεμβρίου 1922».

ο Πρόεδρος - ο Γραμματέας

Α. Οθωναίος - Ιωάννης Πεπόνης

Τα ξημερώματα ο υπουργός στρατιωτικών Πάγκαλος επισκέφθηκε τον Πλαστήρα ζητώντας του την επίσπευση των εκτελέσεων. Και αυτό γιατί ο πλοίαρχος Τάλμποτ με αντιτορπιλικό είχε αποπλεύσει από τη Γένοβα για τον Πειραιά με σκοπό την παράδοση βρετανικού τελεσίγραφου του υπουργού εξωτερικών με το οποίο ζητούσε από την ελληνική πλευρά την πλήρη συμμόρφωση στις υποδείξεις του ξεκαθαρίζοντας ότι σε περίπτωση εκτέλεσης των κατηγορουμένων η Βρετανία θα άφηνε ανυπεράσπιστη την Ελλάδα στις διαπραγματεύσεις της Λωζάνης και δεν θα τους παραχωρούσε δάνειο. Η άφιξη του αναμενόταν από ώρα σε ώρα.

Όταν ο Πλαστήρας υπέγραψε τη διαταγή για την εκτέλεση, κατέφθασε στο γραφείο του ο τότε σύμβουλος του Γεώργιος Παπανδρέου. Ο διάλογος είναι αποκαλυπτικός:

- **Παπανδρέου:** «Αν έρθει, αρχηγέ, τηλεγράφημα του Βενιζέλου που συνιστά να μη γίνει η εκτέλεση, τι θα γίνει;».

- **Πλαστήρας:** «Δεν μπορώ ν' αλλάξω γνώμη. Έχω δώσει το λόγο μου. Άλλωστε το τηλεγράφημα δεν ήρθε».

- **Παπανδρέου:** «Κι αν έρθει; Σκέφτεσαι τη θέση σου;».

Ο Πλαστήρας δεν απάντησε. Δεχόταν πιέσεις από τον υπουργό Στρατιωτικών Πάγκαλο, ο οποίος επηρέαζε ένα μεγάλο μέρος του λαού, να επιταχύνει τις εκτελέσεις.

Οι τελευταίες ώρες των μελλοθάνατων

Βαριά άρρωστος ο Δημήτριος Γούναρης νοσηλευόταν στην κλινική Ασημακοπούλου, ενώ οι συγγενείς του επίτηδες απέφευγαν να τον πληροφορούν για την πορεία της δίκης. Την παραμονή του τέρματος της δίκης, στις 6 το βράδυ, ο πρώην πρωθυπουργός αντελήφθη ότι ο ανεψιός του Βασίλειος Σαγιάς δεν βρισκόταν όπως συνήθως κοντά του. Το γεγονός αυτό, τον ανησύχησε. Βυθισμένος για λίγο σ' ένα ήσυχο ύπνο, τινάζόταν κάθε τόσο και ρωτούσε τους παρευρισκομένους στο δωμάτιο:

- Δεν φαίνεται κι αυτός ο Βασίλης... Στείλτε να τον εύρουν, θέλω να μάθω τι γίνεται...

Η ανησυχία του αρχηγού του Λαϊκού Κόμματος είχε αυξηθεί γύρω στα μεσάνυχτα.
-Μα επιτέλους... θέλω να μάθω τι συμβαίνει. Τι έγινε αυτός ο Βασίλης;

Ο γιατρός Βλάχος προσπάθησε να τον ησυχάσει.
- Έχουμε την πληροφορία ότι δευτερολογούν.

Ο Γούναρης κούνησε θλιμμένα το κεφάλι του.
- Όστε αύριο τελειώνουν όλα!..
- Τι λέτε θείε; τον διέκοψαν οι ανιψιές του.
- Αυτό που σας λέγω! Αύριον τελειώνουν όλα! Δεν απατώμαι εγώ..

Ήταν δύο μετά τα μεσάνυχτα, όταν την ηρεμία της οδού Ασκληπιού τάραξαν θόρυβοι από φρένα αυτοκινήτων που έτριζαν, και σταματούσαν στη γωνία Σόλωνος και Ασκληπιού. Σε λίγο μεγάλη στρατιωτική δύναμη είχε κυκλώσει όλο το τετράγωνο μέχρι και τη Σκουφά ακόμη. Η κλινική βρισκόταν αποκλεισμένη.

Μέσα στο δωμάτιο του αρρώστου κρατούμενου πολιτικού αγρυπνούσαν στο προσκεφάλι του η αδελφή του Αμαλία Κανελλοπούλου (μητέρα του Παναγιώτη Κανελλόπουλου), η σύζυγος του ανιψιού του Βασίλη Σαγιά, ο γαμπρός του Κανέλλος Κανελλόπουλος, και ο επίσης συγγενής του γιατρός από την Πάτρα Ιωάννης Βλάχος, που έμενε άφωνος και απελπισμένος.

Σε μια στιγμή ο Γούναρης συνέρχεται από τον λήθαργο και βλέπει την αδελφή του να τον φιλάει με πολλή διακριτικότητα στο μέτωπο για να μην του ταραξει τον ύπνο.

- Αμαλία έκανες τόσο κουραστικό ταξίδι για να έλθεις;

Στις 7 το πρωί δυο φορτηγά αυτοκίνητα γεμάτα ένοπλους στρατιώτες

στάθμευσαν μπροστά στην κλινική. Μετά από λίγα δευτερόλεπτα, έφθασαν ένα άλλο φορτηγό κλεισμένο από τις τρεις πλευρές, που είχε μεταβληθεί σε νοσοκομειακό όχημα, κι ένα επιβατικό γεμάτο αξιωματικούς της Χωροφυλακής. Ο ταγματάρχης Εμμανουήλ Κατσιγιαννάκης, εκτελώντας καθήκοντα υποδιευθυντού της αστυνομίας, ανέβηκε τρέχοντας τα μαρμάρια σκαλιά της κλινικής. Ξαφνικά βρέθηκε μπροστά στον Κανελλόπουλο και στον γιατρό Βλάχο και τους είπε:

- Έχω διαταγήν να μεταφέρω εις τας φυλακάς Αβέρωφ τον κύριον Πρόεδρον...

Ο Κανελλόπουλος κι ο Βλάχος με μια φωνή απάντησαν:

- Αυτό είναι αδύνατον, ο πυρετός είναι υψηλός. Μόλις δια των ενέσεων συγκρατείται ο ασθενής εις την ζωήν...

Ο Κατσιγιαννάκης τους κοίταξε βλοσυρά:

- Εγώ δεν ξέρω τίποτα απ' αυτά. Έχω διαταγές και θα τις εκτελέσω...

Οι άλλοι επέμειναν:

- Εμείς όμως αδυνατούμεν να σας τον παραδώσωμεν...

- Τότε θα τον μεταφέρω βιαίως...

Οι διαπληκτισμοί γίνονταν έξω απ' το δωμάτιο του μελλοθανάτου. Ο Γούναρης άκουσε τον θόρυβο και κάλεσε τον γαμπρό του να πληροφορηθεί τι συμβαίνει.

- Ο υποδιευθυντής της αστυνομίας ζητά να σας μεταφέρει στις φυλακές Αβέρωφ.

Εκείνη τη στιγμή μπήκε στο δωμάτιο ο Κατσιγιαννάκης, πλησίασε τον ασθενή και του είπε:

- Κύριε Πρόεδρε, σηκωθείτε! θα σας μεταφέρωμεν!

- Θα σηκωθώ. Περιμένετε να ενδυθώ, απάντησε ο Πατρινός πολιτικός.

Μόλις ο Κατσιγιαννάκης βγήκε απ' το δωμάτιο, ο Γούναρης σηκώθηκε απ' το κρεβάτι και ζήτησε να τον βοηθήσουν να ντυθεί. Μόλις φόρεσε το πουκάμισο του, κλονίστηκε, κι έπεσε ανάσκελα στο κρεβάτι. Σε λίγα λεπτά σηκώθηκε και πάλι. Κι ενώ η αδελφή του κι η ανιψιά του τον βαστούσαν να φορέσει το γιλέκο και το κολλάρο του, ο Γούναρης χτένισε τα μαλλιά του κοιτάζοντας σ' ένα καθρεφτάκι που κρατούσε ο Βλάχος. Επειδή ο πυρετός είχε ανέβει 39.6, ο γιατρός του έκανε μια καρδιοτονωτική ένεση, και κατόπιν του φόρεσαν το σακκάκι. Ύστερα κάθησε κι έγραψε σ' ένα χαρτί τη διαθήκη του.

Ό,τι απομένει εκ της μικρός περιουσίας μου μετά την αφαίρεσιν των χρεών μου,

αφήνω εις τον γαμβρόν μου Κανέλλον Κανελλόπουλον, ον καθιστώ γενικό κληρονόμον, προς καλυτέραν αποκατάστασιν της κόρης του, ανεψιάς μου Μαρίας. Εις τον Δήμον Πατρέων την βιβλιοθήκην μου, και εις την υπηρέτριάν μου Ευφροσύνην Στρατή δέκα χιλιάδες δραχμών.

Μόλις το φορείο που μετέφερε τον Γούναρη έφθασε στις φυλακές Αβέρωφ, τον ξάπλωσαν στο κρεβάτι του κελιού. Οι πολιτικοί και στρατιωτικοί που ήσαν εκεί κρατούμενοι, έτρεξαν αμέσως κοντά του για να του δώσουν κουράγιο. Ο Χαρ. Βοζίκης τον χείδεψε. Ο πρώην πρωθυπουργός του χαμογέλασε:

- Φοβάσαι μη χάσω το θάρρος μου; θα αντιμετωπίσω τον θάνατον μεθ' όλου του θάρρους. Έχω την συνείδηση μου ήσυχη. Έκαμα τον απολογισμό μου. Επεσκόπησα όλο το παρελθόν μου. Εύρον ότι ως πολιτικός έπραξα ό,τι ηδυνήθην δια την πατρίδα μου. Εύρον ότι ως άνθρωπος ουδένα εν γνώσει έχω αδικήσει...

Και γυρίζοντας προς τον Ξενοφώντα Στρατηγό, που είχε γλυτώσει τη θανατική ποινή, του είπε:

- Για μένα το περίμενα. Αλλά για τους άλλους δεν το εφантаζόμουν. Και παρεκάλεσε να του φέρουν τον τελευταίο του καφέ.

Στη γωνιά η ανιψιά του Μαρία Τυπάλδου και η μητέρα της Ιουλία Σαγιά δεν μπορούν να συγκρατηθούν και ξεσπούν σε λυγμούς. Ο Γούναρης στράφηκε στην αδελφή του:

- Αμαλία μου, πάρε σε παρακαλώ την Ιουλία έξω. Δεν ημπορώ ν' ακούω κλάματα, Φύγετε, αφήστε με ήσυχον...

Η Μαρία Τυπάλδου τον ρώτησε διστακτικά:

- Να φύγω κι εγώ θείε μου;

- Να μείνεις, αν μου υποσχεθείς ότι δεν θα κλάψεις...

Ύστερα έβγαλε το ρολόι του, κοίταξε τον ναύαρχο Τυπάλδο και του ψιθύρισε:

- Μετά ημίσειαν, το πολύ μίαν ώραν, εκλείπομεν...

Ενώ οι «Έξι» περνούσαν τραγικές στιγμές, ο Άγγλος πρεσβευτής Λίντλεϊ αγρυπνούσε στην πρεσβεία, περιμένοντας την απόφαση, που θα του μετέδιδε αμέσως ένας άνθρωπός του που παρακολουθούσε τη δίκη. Η αναγγελία της θανατικής καταδίκης, έπεσε σαν βόμβα στην ξένη πρεσβεία. Ο Λίντλεϊ κατά βάθος πίστευε ότι οι στρατοδίκες δεν θα καταδίκάζαν τους πολιτικούς και στρατιωτικούς σε δυνατό.

✘ Ο Άγγλος πρεσβευτής μόλις συνήλθε από την πρώτη έκπληξη, δεν έχασε καιρό. Έπρεπε να κινηθεί αμέσως, μήπως προλάβαινε και τους έσωζε, ακόμα και μπροστά στο εκτελεστικό απόσπασμα. Έπρεπε να επέμβει για να σώσει συγχρόνως και το βρετανικό γόητρο, που εκείνη τη στιγμή κουρελιαζόταν με την περιφρόνηση της επαναστατικής επιτροπής προς τις προειδοποιήσεις της Αγγλίας. Ο Λίντλεϋ πήρε αμέσως στο τηλέφωνο τον υπουργό Εξωτερικών Κωνσταντίνο Ρέντη και του ζήτησε να τον συνοδεύσει επειγόντως στο γραφείο του Πλαστήρα. Ο Ρέντης δεν έφερε αντίρρηση και ύστερα από μισή ώρα, ο Άγγλος πρεσβευτής ακολουθούμενος από την Έλληνα υπουργό Εξωτερικών έμπαινε στο γραφείο του αρχηγού της Επανάστασεως, που εκείνη τη στιγμή κουβέντιαζε με τον υποφρούραρχο Λ. Σπαή κι ακολούθησε η εξής αυθεντική στιχομουθία:

- *Κύριε συνταγματάρχα, σας εφιστώ δια τελευταίαν φοράν όλως ιδιαιτέρως την προσοχήν επί των δυσάρεστων συνεπειών αι οποίοι θα ανέκυπταν ης το ενδεχόμενον της εκτελέσεως της θανατικής αποφάσεως.*

- *Εάν η Αγγλία δέχεται να υποστηρίξη την παραμονήν της Θράκης εις την Ελλάδα, άνευ της οποίας δεν είναι δυνατόν να αποζήση ο καταφυγών εδώ ελληνικός πληθυσμός της Μικρός Ασίας, η Επανάστασις δέχεται να παραδώση τους κατάδικους εις την Αγγλίαν ή να τους παραδώση εις οιοδήποτε άλλο κράτος.*

- *Δεν έχω καμμίαν τοιαύτην εντολήν της κυβερνήσεως μου.*

- *Αναλαμβάνω ως αρχηγός της Επανάστασεως την υποχρέωσιν έναντί σας όπως αναβάλω την εκτέλεσιν δια μίαν ή έστω, και δύο ημέρας έως ότου ζητήσετε την εντολήν από την κυβέρνησιν σας.*

- *Δεν ημπορώ να προχωρήσω εις μίαν τοιαύτην πρωτοβουλίαν την οποίαν μου αξιώνετε.*

Και ο Πλαστήρας σε οργίλο ύφος είπε:

- *Αφού ενδιαφέρεστε τόσο πολύ δια τους κατάδικους, διατί η κυβέρνησίς σας άφησε την Ελλάδα να καταστραφή εις την Μικράν Ασίαν όταν εκείνοι ήσαν κυβερνήται; Δυστυχώς, και η Ελλάς και οι κατάδικοι, δια τους οποίους εκδηλώνετε τώρα το έντονον ενδιαφέρον σας είναι θύματα της Αγγλίας...*

Ο Λίντλεϊ κατάλαβε ότι κάθε άλλη κουβέντα ήταν περιττή. Οι ελπίδες του πήγαιναν χαμένες. Δεν μπορούσε πια να σώσει τα θύματα των δολοπλοκιών της αγγλικής πολιτικής.

Στον διάδρομο των φυλακών ο Γ. Μπαλτατζής βηματίζε νευρικά, ενώ γύρω του η γυναίκα και τα παιδιά του έκλαιγαν. Τους μοίρασε ό,τι μικροπράγματα είχε πάνω του κι ετοιμάσθηκε να δώσει στη γυναίκα του και τη βέρα του, αλλά μετάνιωσε.

- Αυτό άφησε με να το κρατήσω ακόμη. Έζησα τόσο ευτυχισμένα μαζί σου, ώστε δεν θέλω να σε αποχωρισθώ ως την τελευταία μου πνοή. Θα σου την φέρουν ύστερα...

Ο Μπαλτατζής έριξε ένα βλέμμα λατρείας στα παιδιά του:

- Ξέρετε εσείς πώς υπηρέτησα την πατρίδα μου. Μία είναι η θέλησής μου: Να μην επιζητήσετε ποτέ δημόσιον υπηρεσίαν. Ασχοληθείτε εις ο,τιδήποτε άλλο, αλλά μη ζητήσετε να διαχειριστείτε δημόσιον αξίωμα...

Ύστερα από μικρή σκέψη πρόσθεσε:

- Όσο γι' αυτούς που με σκοτώνουν, αφήστε τους. Είναι μικροί και ταπεινοί άνθρωποι, ανάξιοι να σκεφτούν κάτι ανώτερον. Εγώ τους συγχωρώ, περιφρονήστε τους κι εσείς.

Ο Μπαλτατζής φίλησε τα παιδιά του και τους ψιθύρισε:

- Τον νουν σας στη μητέρα σας...

Ύστερα στράφηκε προς τον γυναικάδελφο του στρατηγό Σούτσο:

- Σεις όταν θα ιδείτε τον Βασιλέα - τον Κωνσταντίνο εννοώ - να ειπείτε εκ μέρους μας το «Χαίρε Καίσαρ! Οι μελλοθάνατοι σε αποχαιρετούν»!...

Ο αρχιστράτηγος Χατζηανέστης είχε γύρω του τη γυναίκα του και την κόρη του. Συνεχώς το βλέμμα του βυθιζόταν στα μάτια της δεύτερης που την υπεραγαπούσε, κι έσφιγγε και τις δυο στην αγκαλιά του.

Ο Νικόλαος Θεοτόκης (γιος του παλιού πρωθυπουργού Γ. Θεοτόκη, αδελφός του Τζων Θεοτόκη και θείος του Σπύρου Θεοτόκη) προσπαθούσε να παρηγορήσει την ημιλιπόθυμη σύζυγό του.

- Μην κλαις! Σου το ζητώ ως τελευταία χάριν! Συ, που υπήρξες τόσο καλή, μην μου αρνείσαι αυτήν τη χαρά...

Εκείνη μέσα απ' τους λυγμούς και τα αναφυλλητά της, επανελάμβανε:

- Πες μου Νίκο... Φαντάζεσαι ότι θα εκτελεστείς;

- Σου είπα κι άλλοτε... Απ' αυτούς όλα έπρεπε να τα περιμένω...

Ένας θόρυβος από τον διάδρομο τους έκανε να γυρίσουν. Από το βάθος ερχόταν ο Γούναρης υποβασταζόμενος απ' τον γαμπρό του Κανέλλο Κανελλόπουλο. Έκανε πρόβα αν μπορούσε να σταθεί όρθιος. Ο Γούναρης με αργά κλονισμένα βήματα πέρασε μπροστά από τα κελιά που ήσαν κλεισμένοι ο Παναγής Τσαλδάρης, ο

Χαράλαμπος Βοζίκης, ο Στάης, ο στρατηγός Κωνσταντινόπουλος, ο δημοσιογράφος Νικόλαος Κρανωτάκης και οι άλλοι του μετανοεμβριανού καθεστώτος.

Τους κοίταξε από τα μικρά γυάλινα παράθυρα των κελιών. Κι εκείνοι τον κοιτούσαν με θλίψη. Δεν ξέραν τι να του πουν, πώς να τον παρηγορήσουν.

Ο Μπαλτατζής έδωσε στον ναύαρχο Γούδα το ρολόι του και το δακτυλίδι του με την παράκληση να τα δώσει στα παιδιά του.

Εκείνη τη στιγμή μπαίνει στο κελί ο υποδιευθυντής της αστυνομίας Κατσιγιαννάκης και απευθυνόμενος προς τον Γούδα του είπε:

- *Κύριε ναύαρχε, πηγαίνετε να τους πείτε, ότι η εκτέλεσις έχει ορισθεί για τις ένδεκα το πρωί...*

Ο Γούδας εξαγριώθηκε.

- *Κύριε ταγματάρχα, είσθε ανυπόφορος με τις προτάσεις σας. Να πάτε να το πείτε μόνος σας.*

Ο Κατσιγιαννάκης δεν τόλμησε. Ανέθεσε σ' έναν ανθυπομοίραρχο να μπει στον θάλαμο των μελλοθανάτων και να μεταδώσει το «μήνυμα».

Στις 9:00 π.μ., ο ανθυπομοίραρχος ανακοίνωσε ταραγμένα:

- *Κύριε Θεοτόκη, πρέπει να ειδοποιηθείτε ότι εις τας ένδεκα θα μεταφερθείτε...*

- *Έχει καλώς!... τον έκοψε ο κατάδικος πολιτικός.*

Στους μελλοθάνατους δόθηκε προθεσμία δύο ωρών προκειμένου να αποχαιρετίσουν συγγενείς και φίλους.

Ο Νικόλαος Στράτος, που μέχρι το τέλος της δίκης ήταν αισιόδοξος, όταν έγινε γνωστή η θανατική ποινή, έμεινε άφωνος. Οι δικοί του τον είχαν περικυκλώσει, η μητέρα του έκλαιγε γοερά, πράγμα που τον συνέτριβε ψυχικά. Παίρνοντας τον γιο του Ανδρέα (τον μετέπειτα υπουργό) απ' το χέρι, του είπε:

- *Άκουσε Ανδρέα. Να μη μισήσεις κανένα. Δι' αυτούς μόνον η απεριόριστος βδελυγμία αρκεί. Και μιαν συμβουλήν πατρικήν σου δίδω παιδί μου: Να μη πολιτευτείς ποτέ.*

Ύστερα γύρισε στη γυναίκα του:

- *Να φροντίσεις για τα παιδιά. Να πουλήσεις ό,τι μας μένει, και να φύγεις απ' την Ελλάδα...*

Λίγο πριν την εκτέλεση

Όταν στις 11 το πρωί έφθασε η στιγμή της αναχωρήσεως σημειώθηκαν συγκλονιστικές σκηνές μέσα στα κελιά των μελλοθανάτων.

Η σύζυγος του Στράτου, η κόρη του Δώρα, η ηλικιωμένη μητέρα του ξέσπασαν σε δυνατούς λυγμούς. Το ίδιο έγινε και με τους συγγενείς των άλλων. Με δυσκολία οι μελλοθάνατοι κρατούν την ψυχραιμία τους και επιτάσσουν σιγή.

- *Είναι καιρός να φύγετε, είπε σ' όλους τους συγγενείς ο Γούναρης.*

Οι μελλοθάνατοι φόρεσαν τα παλτά και τα καπέλα τους και άρχισαν ν' αποχαιρετούν τους οικίους τους.

Ο ανθυπομοίραρχος παρακάλεσε τον Γούναρη να ξαπλωθεί στο φορείο, αλλ' εκείνος αρνήθηκε:

- *Θα περπατήσω, είπε απλά.*

Έριξε μια τελευταία ματιά στο κελί του, φίλησε στοργικά τους ανηπιούς του (τον ναύαρχο Τυπάλδο και τη σύζυγό του).

- *Χαίρετε. Κοκό φεύγω. Μαρία μου!*

Κατόπιν προχώρησε με δυσκολία, διότι μόλις κατόρθωνε να συγκρατείται όρθιος από τον πυρετό. Στην κεντρική πόρτα των φυλακών περίμεναν δυο μεγάλα φορτηγά αυτοκίνητα γεμάτα χωροφύλακες. Στο ένα διακρινόταν η κάνη πολυβόλου. Άλλα δυο νοσοκομειακά αυτοκίνητα, κενά και κλειστά απ' όλες τις πλευρές ήσαν από πίσω και στη συνέχεια αλλά στρατιωτικά και μερικά ιδιωτικά. Μέχρις ότου επιβιβασθούν οι μελλοθάνατοι ο Στράτος έβγαλε από την τσέπη του την αργυρά σιγαροθήκη του και πρόσφερε τσιγάρο στον Γούναρη. Εκείνος δίστασε να το πάρει, αλλά τελικά τ' αποφάσισε.

- *Ας είναι... Το παίρνω, αν και οι ιατροί μου απηγόρευσαν να καπνίζω αφ' ότου ησθένησα!...*

Προτού κατέβει τη σκάλα, στράφηκε προς τα δύο πρώτα κελιά και χαιρέτησε άλλη μια φορά τον Π. Τσαλδάρη, τον Βοζίκη, τον Τσόντο, τον Βάρδα, τον Σκλαβούνο και τον Κρανιωτάκη.

Σε λίγο η θλιβερή πομπή ξεκίνησε. Προπορευόταν ένα φορτηγό, μετά δυο νοσοκομειακά, ένα άλλο φορτηγό με την κάνη του πολυβόλου προτεταμένη και την πομπή έκλειναν δυο-τρία αυτοκίνητα επιβατικά με τον Κατσιγιαννάκη και άλλους αξιωματικούς της Χωροφυλακής. Στον τόπο των εκτελέσεων είχε αρχίσει απ' τα ξημερώματα κίνηση στρατιωτικών τμημάτων.

Το θέαμα θα παρακολουθήσουν πολιτικοί, στρατιωτικοί, πολίτες, γιατροί και ασθενείς από το παρακείμενο νοσοκομείο «Σωτηρία», ένας διάκος, τσοπάνηδες από τις γειτονικές στάνες, δημοσιογράφοι αλλά κι ένας θεατρικός συγγραφέας, ο Παντελής Χορν. Παρόντες επίσης ο επαναστατικός επίτροπος Ν. Γρηγοριάδης, ο γραμματέας του Στρατοδικείου Ι. Πεπονής, ένας υπάλληλος της Αγγλικής Πρεσβείας, ο γιατρός του Γούναρη Ι. Βλάχος και ο γιος του Ν. Στράτου, Ανδρέας. Όλοι περιμένουν την άφιξη των μελλοθανάτων. Κάποιοι έχουν σκαρφαλώσει στα δέντρα.

Κάποτε η συνοδεία των αυτοκινήτων έφτασε «στον τόπο του μοιραίου». Ακούγεται το σύνθημα για την ανασύνταξη φρουράς και στρατιωτών, σχηματίζοντας ένα «Π» με άνοιγμα προς το Ψυχικό. Τα αυτοκίνητα σταματούν.

Ανοίγει η πόρτα του πρώτου νοσοκομειακού και ξεπροβάλλει το κεφάλι του Στράτου. Μοιάζει ν' αναζητά μέσα στο πλήθος τον γιο του. Κατεβαίνει, αλλά παραπατάει. Φτιάχνει το καπέλο του αμήχανα. Μαζί με τον Πρωτοπαπαδάκη βοηθάει τον άρρωστο και εξαιρετικά χλωμό Γούναρη να κατεβεί κι αυτός.

Κανένας δεν λέει στους καταδίκους τι πρέπει να κάνουν. Η αμηχανία του Στράτου είναι πιο έκδηλη.

- *Πού πηγαίνουμε; ρωτά τον Γούναρη.*

- *Εις τον άλλον κόσμο, απαντά κάνοντας μερικά βήματα.*

Τρίτος κατέβηκε ο Πρωτοπαπαδάκης που πρόσφερε το μπράτσο του στον Γούναρη για να στηριχτεί. Ύστερα γύρισε στον μοίραρχο Βοβολίνη:

- *Να τερματιστεί το ταχύτερον ό,τι έχει να γίνει.*

Ένας όμιλος αξιωματικών στο βάθος έκανε συνεννοήσεις. Στο μεταξύ από το άλλο αυτοκίνητο κατέβηκαν κι οι υπόλοιποι.

Νευρικός κι ανυπόμονος κατεβαίνει από το δεύτερο νοσοκομειακό ο στρατηγός Χατζανέστης. Φοράει αδιάβροχο χακί χρώματος για να καλύπτει τη χωρίς διάσημα στολή του, που μόνος είχε αποσπάσει στις φυλακές Αβέρωφ, μπλέκει τα χέρια του πίσω από την πλάτη, αποφεύγοντας να κοιτάξει το πλήθος. Στρατιωτική καθαίρεση δεν έγινε.

Κατεβαίνουν κατόπιν ο Θεοτόκης κι ο Μπαλτατζής. Ο Χατζηανέστης που από πολλά χρόνια, έτρεφε την έμμονη ιδέα ότι είχε...γυάλινα πόδια, βιάδιζε νευρικά, μ' ανυπομονησία. Ο Θεοτόκης, χλωμός, βιάζεται.

Ο Μπαλτατζής απόλυτα ψυχραιμος, πλησιάζει τον Στράτο και κουβεντιάζουν.

Εκείνος προσφέρει τσιγάρο σ' αυτόν και στον Θεοτόκη. Ανάβουν κι οι τρεις από το ίδιο σπίρτο. Ύστερα πηγαίνει προς τον Γούναρη και μαζί με τον Πρωτοπαπαδάκη τον κρατούν για να μην πέσει.

Τότε από το... κοινό ακούγεται ένα δυνατό αναφιλητό. Είναι ο δημοσιογράφος Κώστας Αθάνατος, που όλο το διάστημα της δίκης και πριν απ' αυτήν ζητούσε την αμείλικτη τιμωρία των «προδοτών». Οι συνάδελφοί του προσπαθούν να τον ησυχάσουν. Ο επαναστατικός επίτροπος Νεόκοσμος Γρηγοριάδης τον επιπλήττει.

Η εκτέλεση των «Έξι»

Οι κατάδικοι έχουν οδηγηθεί στη μέση του «Π». Ο Γρηγοριάδης αρχίζει να διαβάζει την απόφαση του δικαστηρίου με φωνή τρεμάμενη, ενώ ένα στρατιωτικό τμήμα παρουσιάζει όπλα. Ξαφνικά η φωνή του κόβεται, μοιάζει έτοιμος να λιποθυμήσει. Έτρεξε αμέσως ο γραμματέας του Στρατοδικείου λοχαγός Ιωάννης Πεπονής, πήρε από τα χέρια του Γρηγοριάδη την απόφαση και συνέχισε την ανάγνωση της απόφασης.

Στο μεταξύ ο Γρηγοριάδης συνήλθε, σηκώθηκε χλωμός, ρώτησε τους «Έξι» αν θέλουν τίποτα σαν «τελευταία επιθυμία». Όλοι απαντούν αρνητικά με νεύματα. Ο Στράτος δίνει την ασημένια ταμπακέρα του στο μοίραρχο Βοβολίνη να την παραδώσει στο γιο του. Ο Θεοτόκης παραδίδει το ρολόι του.

Ο μοίραρχος Βοβολίνης τους πρότεινε αν θέλουν να τους δέσουν τα μάτια. Ο Μπαλτατζής φώναξε δυνατά:

- Όχι.

Την ίδια απάντηση έδωσαν και οι άλλοι με νεύματα.

Ο Στράτος εξακολουθούσε να καπνίζει και να παρατηρεί το πλήθος και τους στρατιώτες. Το απόσπασμα ετοιμάζεται και ακούγεται ο ιερέας που ψάλλει τις τελευταίες ευχές. Με τον Γούναρη πρώτο κι οι άλλοι αποκαλύπτονται και σταυροκοπιούνται, ενώ οι στρατιώτες παρουσιάζουν όπλα. Ο Θεοτόκης κοιτάζει μακριά μέσα στο πλήθος. Ο Μπαλτατζής στηρίζει το μονόκλ του, ο Στράτος καπνίζει πάντοτε, ενώ ο Γούναρης λίγο κυρτωμένος σχεδόν τρικλίζοντας, με τα χέρια στις τσέπες, με τον γιακά του κουμπωμένου παλτού του υψωμένο, περιμένει το σκληρό τέλος. Για τελευταία φορά γυρίζει το βλέμμα του δεξιά κι αριστερά στους φίλους του. Ένας αξιωματικός πλησιάζει για να «καθαιρέσει» τον αρχιστράτηγο εκείνος οργίζεται. Βγάζει τα διάσημα από την τσέπη του αδιάβροχου και τα πετάει, λέγοντας:

- *Αισχύνομαι διότι διοίκησα τοιούτον στρατόν...*

Οι Θεοτόκης, Μπαλτατζής, Στράτος, Γούναρης, Πρωτοπαπαδάκης, Χατζανέστης έχουν τώρα τοποθετηθεί στη γραμμή σε απόσταση δέκα μέτρα ο ένας από τον άλλον. Ο παπα-Μερκούριος ψέλνει τις τελευταίες ευχές.

Το έδαφος στο σημείο που στέκεται ο Πρωτοπαπαδάκης είναι λίγο ανώμαλο. Ασυναίσθητα προσπαθεί να το ισιώσει με το πόδι του.

Το εκτελεστικό απόσπασμα έχει χωριστεί σε έξι ομάδες πέντε αντρών στην κάθε μία. Μόνο στην ομάδα που θα σκοπεύσει σε λίγο τον Χατζανέστη είναι έξι στρατιώτες και ο λοχίας επτά.

Ένας ανθυπασπιστής διατάζει να φύγει ο παραπανίσιος: «*Σήκω εσύ!*» για να πάρει την απάντηση: «*Όχι, δεν φεύγω. Είμαι Μικρασιάτης. Θα μείνω να τουφεκίσω*».

Ο ανθυπασπιστής υποχωρεί...

Ακουγόταν ότι στο Φρουραρχείο φαντάρτοι καβγάδιζαν για το ποιος θα εξασφαλίσει μια θέση στο εκτελεστικό απόσπασμα, ότι Μικρασιάτες πλήρωσαν ακόμα και πενηντάρικο σε συναδέλφους τους που είχαν οριστεί στο απόσπασμα για να τους παραχωρήσουν την τιμή να «ντουφεκίσουν τους προδότες».

- *Έλα εδώ εσύ!...* διατάζει ο Χατζανέστης το συνταγματάρχη Γρηγοριάδη.

Ο αρχιστράτηγος βγάζει από το δάκτυλο τρεις βέρες και του τις δίνει λέγοντας:

- *Να τις στείλεις στην κόρη μου.*

Η ώρα είναι 11:26. Τώρα ακούγεται το πρόσταγμα του επικεφαλής του αποσπάσματος ανθυπολοχαγού Λίνου:

- *Επί σκοπόν!*

Με το «επί σκοπόν», ο Στράτος πετά το τσιγάρο του και περιμένει. Τριάντα ένα τουφέκια υψώνονται σηματοδύοντας. Το τραγικό παράγγελμα «πυρ» καλύφτηκε απ' τον κρότο των 31 όπλων, που αντήχησε μέσα στην ησυχία του δάσους. Λίγο αργότερα οι έξι λοχίες ρίχνουν με τα περίστροφά τους την χαριστική βολή στους έξι...

Ο Θεοτόκης κι ο Μπαλτατζής έγγειραν ελαφρά προς τα πίσω κι ύστερα έπεσαν μ' έναν υπόκωφο θόρυβο στο υγρό έδαφος. Ο Στρατός κλονίστηκε κι έπεσε απότομα προς τα πίσω λυγίζοντας ελαφρά το γόνατο. Ο Γούναρης κλονίστηκε και γέρνοντας λίγο δεξιά ξαπλώθηκε κάτω. Ο Πρωτοπαπαδάκης έπεσε μετά 1-2 δευτερόλεπτα. Ο Χατζανέστης μόλις δέχτηκε τις σφαίρες έκανε μια απότομη

κίνηση σαν να ήθελε να τινάξει το κεφάλι προς τα πίσω. Κούνησε σπασμωδικά τα χέρια στον αέρα, κι ύστερα έπεσε προς τα πίσω κλίνοντας το κεφάλι προς τα εμπρός.

Τα πτώματά των μεταφέρθηκαν υπό δρακόντειες δυνάμεις ασφαλείας στο Α΄ νεκροταφείο Αθηνών για να ενταφιαστούν με συνοπτικές διαδικασίες στις 2:30 μ.μ.

Την ίδια ώρα ο πλοίαρχος Τάλμποτ έμπαινε στο γραφείο του Πλαστήρα για να του αποδώσει το τελεσίγραφο της κυβερνήσεώς του, για να του ανακοινωθεί ακολούθως ότι οι εκτελέσεις είχαν πραγματοποιηθεί. Η εκτέλεση των πολιτικών δημιούργησε διεθνείς αντιδράσεις. Η Ιταλία ζήτησε να απο τον πρέσβη της να διακόψει τις επαφές με την ελληνική κυβέρνηση, οι ΗΠΑ εξέφρασαν την απογοήτευσή τους για την εκτέλεση των έξι, η οποία θα δυσκόλευε την συνέχιση της οικονομικής αρωγής στην Ελλάδα, η σουηδική και βελγική κυβέρνηση εξέφρασαν την βαθιά αγανάκτησή τους ενώ η Βρετανία διέταξε την διακοπή των διμερών σχέσεων με παράλληλη ανάκληση του πρεσβευτή της.

Ακολούθησε ανακοίνωση, η οποία έλεγε:

«Την 11ην και 30΄π.μ. της σήμερον, εις τον παρά τω Γουδί χώρο εξετελέσθη εν πλήρει στρατιωτική τάξει, η θανατική εκτέλεσις των έξι καταδικασθέντων υπό του Εκτάκτου Επαναστατικού Στρατοδικείου, υπευθύνων της Μικρασιατικής Καταστροφής, ήτοι των अपαρτισάντων το Συμβούλιον των πέντε πολιτικών Π. Πρωτοπαπαδάκη, Δ. Γούναρη, Ν. Στράτου, Γ. Μπαλτατζή και Ν. Θεοτόκη, ως και του αρχιστρατήγου της ήττης Γ. Χατζανέστη. Της εκτελέσεως προηγήθη η στρατιωτική καθαίρεσις και η θεία μετάληψις εν ταις φυλακαίς Αβέρωφ. Οι νεκροί, μεταφερθέντες πάραυτα, εις το Α΄ Νεκροταφείον, παρεδόθησαν εις τους οικείους των προς ταφήν. Προ της εκτελέσεως οι κατάδικοι, ερωτηθέντες περί της υστάτης θελήσεώς των, ουδέν είπον».

*Ανακοινωθέν Εκτάκτου Επαναστατικού Στρατοδικείου
15 Νοεμβρίου 1922».*

Ο αιματηρός επίλογος της μεγαλύτερης ίσως πολιτικής τραγωδίας του τόπου μας, είχε κλείσει.

Ο πρίγκιπας Ανδρέας

Ο στρατηγός Θεόδωρος Πάγκαλος, υπό την ιδιότητα του προέδρου της ανακριτικής επιτροπής, διέταξε τον συνταγματάρχη Χαρ. Λούφα να συλλάβει τον

πρίγκιπα Ανδρέα, ο οποίος βρισκόταν στην Κέρκυρα. Πράγματι, ο Λούφας μετέβη στην Κέρκυρα, και το απόγευμα της 13ης Οκτωβρίου 1922, ο πρίγκιπας μεταφερόταν στην Αθήνα υπό ενισχυμένη συνοδεία. Κατά διαταγήν του Πάγκαλου, ο Ανδρέας ετέθη υπό αυστηρό περιορισμό στο ανάκτορο του αδελφού του πρίγκιπας Γεωργίου, άλλοτε αρμοστού της Κρήτης, που βρισκόταν στη διασταύρωση των οδών Ακαδημίας και Δημοκρίτου.

Η είδηση της συλλήψεως του πρίγκιπας, δημοσιεύθηκε στις εφημερίδες και προκάλεσε ζωνηρή αίσθηση. Ο βασιλιάς Γεώργιος ο Β΄, ο οποίος μέχρι εκείνη τη στιγμή απέφευγε επιμελώς οποιαδήποτε ανάμιξη στις πράξεις της Επανάστασης, εξανέστη από τη σύλληψη του θείου του. Ο βασιλόπαις-αντιστράτηγος κατηγορείτο ότι ως διοικητής του Β΄ Σώματος Στρατού, δεν είχε υπακούσει στις 27 Αυγούστου 1921 σε διαταγή της Στρατιάς, και μετακίνησε το Β΄ Σώμα Στρατού προς άλλη κατεύθυνση. Έτσι θεωρήθηκε ως κύριος και αποκλειστικά υπεύθυνος της ατυχούς εκείνης εκστρατείας προς τον Σαγγάριο.

Τέσσερις ημέρα μετά την εκτέλεση των έξι και παρά το γεγονός ότι ή κατηγορία εναντίον του πρίγκιπα Ανδρέα αποδείχτηκε πλήρως κατά τη διαδικασία, που ολοκληρώθηκε αυθημερόν και έκρινε ένοχο τον πρίγκιπα Ανδρέα, παμψηφεί, το στρατοδικείο, μετά από προσωπική παρέμβαση του Πάγκαλου, του αναγνώρισε το ελαφρυντικό «της τελείας απειρίας περί την διοίκησιν ανωτέρων μονάδων» και τον καταδίκασε στις 20 Νοεμβρίου /3 Δεκεμβρίου στην ποινή της ισόβιας υπερορίας και της διαγραφής από το μητρώο των αξιωματικών.

Οι Άγγλοι είχαν υποσχεθεί και έκτακτη οικονομική βοήθεια για την περίθαλψη των προσφύγων, εάν η δίκη είχε θετική εξέλιξη για τον πρίγκιπα Ανδρέα, ο οποίος ήταν παντρεμένος με την Αγγλίδα πριγκίπισσα Αλίκη.

Μια μέρα αργότερα ο πρίγκιπας, συνοδευόμενος από τον πλοίαρχο Τάλμποτ, αναχώρησε από το Φάληρο με το αγγλικό αντιτορπιλικό «Καλυψώ». Το πλοίο σταμάτησε στην Κέρκυρα για να παραλάβει την οικογένειά του (γιος του πρίγκιπα Ανδρέα είναι ο μετέπειτα σύζυγος της βασίλισσας της Αγγλίας Ελισάβετ, Φίλιππος) και μετά κατευθύνθηκε στην Ιταλία. Ακολούθως μετέβη στο Μόντε Κάρλο, όπου απολάμβανε και της προστασίας των Άγγλων, όπως ακριβώς λέγεται ότι τελούσε και ο άλλοτε Ύπατος Αρμοστής της Σμύρνης Αριστείδης Στεργιάδης, ο οποίος είχε καταφύγει κι αυτός στην Γαλλία.

Στο βιβλίο που έγραψε «Δορύλαιον-Σαγγάριος», ο πρίγκιπας Ανδρέας

παρατηρούσε ότι:

«Γενικώς υπάρχει τελεία άγνοια εν Ελλάδι περί ουσιωδών της κατά το θέρος 1921 εκστρατείας, αποδοτέα εις δύο τινά, πρώτον εις τον περί τα πολεμικά γεγονότα κάματον της κοινής γνώμης και δεύτερον εις την δραστηρίαν προσπάθειαν των επαναστατικών κύκλων προς συγκάλυψιν και διαστρέβλωσιν των γεγονότων...».

Σ' άλλο σημείο ανέφερε:

«Οι πολιτικοί παράγοντες της εποχής εκείνης δεν υπάρχουν πλέον - Βασιλεύς Κωνσταντίνος, Γούναρης, Στράτος, Πρωτοπαπαδάκης, Μπαλτατζής, Θεοτόκης - θα ήμην δε ευτυχής εάν λόγοι ιδικοί μου ηδύναντο να ρίψωσι πλειότερον φως και μεγαλειτέραν δικαιοσύνην εις το έργον των. Λάθη βεβαίως εγένοντο, και πολλά και μεγάλα. Ποίος όμως εξ ημών αναμάρτητος; Κακή πρόθεσις εκ μέρους αυτών δεν υπήρχεν. Έπεσαν θύματα της ίδιας ευπιστίας και καλής πίστεως, θύματα της διαιρέσεως των Ελλήνων, ην βεβαίως δεν προκάλεσαν αυτοί...».

Άρθρο του Γεωργίου Βλάχου στην «Καθημερινή» - Πρόταση ανέγερσης ναού στην μνήμη των «Έξι»

Ύστερα από 12 χρόνια, στις 18 Νοεμβρίου 1934, επέτειο της εκτελέσεως των «Έξι», ο Γεώργιος Βλάχος έγραψε ένα άρθρο στην «Καθημερινή», αφιερωμένο στη μνήμη των πολιτικών και του αρχιστρατήγου, που είχαν τόσο τραγικό τέλος:

«Θέλομεν να κτισθή μία μικρά, πολύ μικρά Βυζαντινή εκκλησία, εκεί, εις την έρημον χαράδραν, όπου έπεσαν οι πέντε πολιτευταί μας και ο Αρχιστράτηγος, θέλομεν γύρω από την εκκλησίαν αυτήν να σχηματισθή σιγά-σιγά ένα καταπράσινο, βαδύσκιον άλσος και να είναι όσω το δυνατόν μεγαλύτερος ο χώρος του άλσους αυτού και να υψωθή γύρω του άλσους αυτού ένα ωραίον κιγκλίδωμα και να φέρη προς αυτό μία στενή οδός, εις την οποίαν από τώρα να φυτευθούν δεξιά και αριστερά κυπαρίσσια. Ούτως ώστε μεθαύριον, όταν περάση καιρός και έλθη η ψυχρά ιστορία με τα κείμενά της και την Αλήθειαν να υψώση την μνήμην των εις μνήμην Μαρτύρων, όχι μιας παρατάξεως, αλλά μιας πατρίδος κοινής, να έχουν υψωθή και αυτά και να σχηματίζουν μιαν λεωφόρον πένθους και μετανοίας.

Θέλομεν να υπάρξη τρόπος ούτως ώστε εις την μετόπην της εκκλησίας αυτής, εκεί υπό τον Σταυρόν, να γραφή εις ολίγας λέξεις η ιστορία των: Πώς προσεπάθησαν εντολή του Λαού να φέρουν εις πέρας μίαν τραγικήν εκστρατείαν, πώς η εκστρατεία αυτή εν τη συλλήψει της ατυχής κατέστη, έργω των συλλαβόντων αυτήν, δυσχερεστέρα και πώς, όταν η εκστρατεία απέτυχεν, αυτοί οι οποίοι ήσαν οι αίτιοι της αποτυχίας, ραδιουργούντες εις τα μετόπισθεν και εις

το Μέτωπον φεύγοντες, συνήλθον εις Επαναστατικόν Δικαστηρίων -σύλλογον υποκριτών αιμοβόρων-, το οποίον είχε λάβει την απόφασιν του θανάτου των πριν δικάση.

Θέλομεν εκεί, όπου έπεσε διάτρητος από σφαίρας ελληνικάς ο Δημήτριος Γούναρης, ο χριστότερος, ο αγαθώτερος, ο περισσότερον πατριώτης και ο σοφώτερος Έλλην πολιτικός, εκεί όπου εσκορπίσθη γηράσας εν τη υπηρεσία του Έθνους ο νους του Πέτρου Πρωτοπαπαδάκη, εκεί όπου εσωριάσθη νέος, πλήρης νου, ευφυίας και σφρίγγος ο Νικόλαος Στράτος, εκεί όπου έπεσαν ο ευγενέστατος των Ελλήνων Γεώργιος Μπαλτατζής και ο τιμιότατος πατριώτης Νικόλαος Θεοτόκης νεκροί τους οποίους συνώδευσεν όρθιος, ευθυτινής και γενναίος ο Αρχιστράτηγος Χατζηανέστης, να κτισθή από πολύτιμα μάρμαρα Ναΐσκος, μικρός, δια να ημπορούν να γονυπετούν και μεταμελούνται οι απομένοντες αντιπρόσωποι της σημερινής κατηραμένης γενεάς των Ελλήνων. Δια να ενθυμούνται μεθαύριον οι επιγενόμενοι.

Θέλομεν να είναι κτήμα όλων των Ελλήνων η εκκλησία. Κτήμα της ευλαβείας των μεν, της μετανοίας των άλλων. Να είναι ελεύθερος ν' ανοίξει την θύραν της και να μείνη μόνος ο συγγενής των Νεκρών και ο Δολοφόνος των. Διότι αυτός, ο τελευταίος, θα το ζήτηση, θα έλθη ημέρα κατά την οποίαν αργά, με του ηλίου την δύσιν θα περάση τον δρόμον των κυπαρίσσων ο Δολοφόνος, δια να ζητήση από τον Θεόν και τας Σκιάς των συγγνώμην δια το απαίσιον, το τρομακτικόν, το ανήκουστον έγκλημά του.

Και θέλομεν -προ παντός- να μη θεωρηθή ούτε υπόθεσις, ούτε πρωτοβουλία, ούτε εύρημα της εφημερίδος ή της στήλης αυτής η ιδέα. Η ιδέα ήτο κοινή. Δεξιά, αριστερά, παντού ελέγετο: Να κτισθή εις τον τόπον όπου έπεσαν εκκλησία. Επιστολαί και χρήματα εστέλλοντο άλλα προς ημάς, άλλα προς άλλους. Συνέβη να γράψωμεν πρώτοι, δι' αυτό όμως θα είναι άδικον να τιμωρηθή και εξ οικείων η Μνήμη των. Εκτός ημών, τόσαι άλλοι εφημερίδες ζουν εις τον ίδιον κόσμον και αγωνίζονται μαζί μας αγώνα κοινόν. Πρέπει να δώσουν και αυτοί από τον πολύν των χώρον ολίγον ης την ιδέαν, η οποία -το τονίζομεν και πάλιν- δεν είναι ιδική μας. Είναι και ιδική των, όπως είναι παντός ανθρώπου ζήσαντος μαζί μας τας τραγικάς ώρας του 1922. Πρέπη να κτισθή εκκλησία και, αν είναι δυνατόν, εις τας 28 Νοεμβρίου, μετά το Μνημόσυνον, να τεθή ο θεμέλιος λίθος της. Την ημέραν εκείνην δεν είναι δια κανένα μας δύσκολον να πωληθούν αι εφημερίδες μας εις τας Αθήνας υπέρ του Σκοπού και προστεθή το προϊόν της πωλήσεως των εις πανελληνίους εράνους. Πρέπει να κτισθή εκκλησία; Είναι εντροπή μας να έχωμεν

στήσει εις την θέσιν όπου έπεσαν, μόνον την Εξουσίαν».

Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και οι «Έξι»

Ο Ελευθέριος Βενιζέλος κατά τη διάρκεια των γεγονότων βρισκόταν εκτός Ελλάδος. Με το κίνημα της 11ης Σεπτεμβρίου 1922 ορίστηκε ως διεθνής εκπρόσωπος της Ελλάδας στο εξωτερικό αναλαμβάνοντας το βάρος όλων των διαπραγματεύσεων. Η στάση του για το θέμα της δίκης των έξι θεωρείται από τους περισσότερους αμφιλεγόμενη. Πολλοί πιστεύουν ότι αδράνησε τεχνηέντως. Σ' όλη τη διάρκεια της δίκης περίμεναν κάποιο μήνυμά του, αλλά και όταν αυτό ήρθε, κάποιοι υποστήριξαν ότι εξακολουθούσε να είναι «διάβημα ουδετερότητας». Ο Βενιζέλος παρά το ότι αρνιόταν να πάρει θέση στο ζήτημα της δίκης, επιμένοντας στη δήλωσή του να μην αναμειχθεί στην ενεργό πολιτική, αντέδρασε όπως μάντεψε ο Γεώργιος Παπανδρέου, αλλά ελαφρώς ετεροχρονισμένα. Το περιβόητο αποτρεπτικό για την εκτέλεση τηλεγράφημά του έφτασε από τη Λωζάνη στην Αθήνα, 19 ώρες μετά την απόφαση του στρατοδικείου, 14 ώρες μετά τον τουφεκισμό των έξι, 12 ώρες μετά την άφιξη του ναυάρχου Τάλμποτ και οκτώ ώρες μετά την αναχώρηση (κατόπιν ανάκλησής του) του Άγγλου πρεσβευτή...

Το τηλεγράφημα έγραφε τα εξής:

«Λωζάννη, 15 Νοεμβρίου 1922.

Επαναστατική Επιτροπή Αθήνας.

Σήμερα το απόγευμα και κατά την ώρα του τείου ο Λόρδος Κόρζον βαθύτατα συγκεκινημένος με επλησίασε και μοι επέδειξε τηλεγράφημα αγγέλων την απόφασιν του στρατοδικείου δι' ης καταδικάζονται εις θάνατον οι κατηγορούμενοι. Μοι ετόνισε την φρικαλέαν εντύπωσιν η οποία θα εδημιουργείτο όχι μόνον μεταξύ των κυβερνητικών κύκλων εν Αγγλία, αν υπεύθυνοι υπουργοί της χώρας, οίτινες κατά τρόπον έκδηλον είχαν υπέρ αυτών την υποστήριξιν της κοινής γνώμης ότε ανέλαβον την αρχήν, εξετελούντο. Και προσέθηκεν ότι αν πραγματοποιηθεί η εκτέλεσις, η βρετανική κυβέρνησις θα προβή εις ανάκλησιν του πρεσβευτού της, Καίτοι, όπως γνωρίζετε μετά προσοχής αποφεύγω να επέμβω εις τας εσωτερικάς υποθέσεις της χώρας, θεωρώ καθήκον μου να σας βεβαιώσω ότι η εντύπωσις θα είναι πράγματι ως την παριστά ο Λόρδος Κόρζον, και να επισύρω την προσοχήν σας επί του γεγονότος ότι η θέσις μου ενταύθα θα καταστεί δυσχερής

ΕΛ.ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ».

Την επομένη της εκτέλεσης, σε συνέντευξή του από τη Λοζάνη στο «Βήμα της Ν. Υόρκης» χαρακτήριζε τους εκτελεσθέντες «προδότες».

Ο Βρετανός διπλωμάτης Χάρολντ Νίκολσον σημειώνει:

«Ο κ. Βενιζέλος είναι συνήθως εξαιρετικά ευθύς σε σχέση με τα εσωτερικά ζητήματα ακόμη και όταν αγνοεί πολλές λεπτομέρειές τους. Τις τελευταίες ημέρες όμως λέει διαρκώς ότι δεν γνωρίζει, πως δεν μπορεί να κάνει τίποτα και προσθέτει πως καλό θα ήταν να αποφύγουμε να δεσμευτούμε σε οτιδήποτε ενώ σε άλλα έγγραφα χαρακτηρίζεται ως ακατανόητη ιδίως εξ αιτίας της ακατανόητης επιφυλακτικότητας για το θέμα των εκτελέσεων».

Ο Βρετανός πρέσβης Λίντλεϊ επισήμανε για το ίδιο θέμα ότι το γεγονός πως ο Βενιζέλος θα μπορούσε να αποτρέψει τις εκτελέσεις ανά πάσα στιγμή είναι αναμφίβολο. Την 12η Νοεμβρίου ο Βενιζέλος στις επίμονες πιέσεις του Βρετανού πρέσβη δήλωσε ότι *«αι συστάσεις του αποτελούν παρέμβασιν εις τας εσωτερικάς υποθέσεις της Ελλάδας και ότι η παραδειγματική τιμωρία των κατηγορουμένων αποτελεί ρητήν απαίτησιν της κοινής γνώμης».*

Σε επιστολή του αργότερα προς τον Παναγή Τσαλδάρη το 1929 ο Βενιζέλος φρόντισε να γράψει για όλους τους εκτελεσθέντες: *«Δύναμαι να βεβαιώσω υμάς κατά τον πλέον κατηγορηματικόν τρόπον ότι ουδείς εκ των πολιτικών αρχηγών της Δημοκρατικής παρατάξεως θεωρεί ότι οι ηγέται της πολιτικής, ήτις εφηρμόσθη μετά το 1920, δύναται να κατηγορηθούν δια πράξιν προδοσίας της Πατρίδος ή ότι εν γνώσει ωδήγησαν τον τόπον εις την Μικρασιατική καταστροφή».*

Μπορούσε ο Βενιζέλος να εμποδίσει, την εκτέλεση των Έξι; Στο ερώτημα αυτό δίνει την δική του απάντησιν μέσα από άρθρο του, ο παλαιός ιδιαίτερός του και ιστορικός συγγραφέας Στ. Στεφάνου, ο οποίος μεταξύ άλλων αναφέρει και τα εξής:

«Ο μεγάλος πολιτικός δεν έπαυε να είναι Έλλην, ήτο δε φυσικόν να συµμερίζεται, εις εκείνας τας τραγικάς στιγµάς τα συναισθήµατα όλου του κόσµου της Βενιζελικής παρατάξεως. Έχων ενώπιον των οφθαλµών του, απτά, τα αποτελέσµατα της πολιτικής των αντιπάλων του, ήτο ανδρώπινον να ελαύνεται και αυτός από ψυχικάς αντιδράσεις οξύτατες. Η επιβεβληµένη στάσις δια την προσωπικήν του περίπτωσιν ήτο, λοιπόν, να συγκρατήση τα συναισθήµατά του, να μη εκδηλωθή καθόλου και να ειπή αυτό που είπεν εξ αρχής, ότι αυτός ήτο εκτός

της πολιτικής ζωής και δεν είχε δικαίωμα επεμβάσεως. Η στάσις αυτή του Βενιζέλου αρχίζει να γίνεται κάπως δύσκολος καθώς τα πράγματα σχετικώς με την δίκην προχωρούν πολύ γρήγορα προς την μοιραίαν κατάληξιν. Διότι τώρα αρχίζει να υπεισέρχεται, εκτός και πέραν πάσης άλλης σκοπιμότητας, ο καθαρώς ανθρωπιστικός παράγων. Δεν επρόκειτο πλέον, απλώς δια δίκην αλλά δι' εκτελεστικόν απόσπασμα!

Ο ανθρωπιστικός παράγων προέβαλε τας απαιτήσεις του και από τον ίδιον τον Βενιζέλον, όχι πλέον ως πολιτικόν, αλλά ως άνθρωπον. Και με πρόσθετον σημασίαν δι' εκείνον, εφ' όσον ελάμβανε επί του προκειμένου την όψιν της γενναιοφροσύνης έναντι νικημένων από τα γεγονότα πολιτικών αντίπαλων. Εκ των υστέρων, οι κριτικοί της ιστορίας, προκατειλημμένοι και μη θα εύρουν προσφιλές θέμα σχολίων την στάσιν που εκράτησε ο Βενιζέλος εις το θέμα της εκτελέσεως των Εξ. Θα καταλογίσουν εις βάρος του, ότι δεν έσπευσε να την προλάβη, ενώ είχε, λέγουν, όλην την δύναμιν προς τούτο. Το πρώτον που ημπορεί να αμφισβητηθή αντικειμενικώς είναι, αν εκείνην την κρίσιμον ώραν, διέθετεν ο Βενιζέλος, πράγματι, μίαν τοιαύτην δύναμιν. Τα αδιάλλακτα στοιχεία της Επαναστάσεως δεν ήσαν τυφλώς υποτεταγμένα εις τας θελήσεις του Βενιζέλου. Και θα το δείξουν αργότερον, εις τας διαπραγματεύσεις της Συνθήκης της Λοζάννης. Αλλ' εκτός αυτού θα ήτο εκτός πραγματικότητας και αψυχολόγητον, και οπωσδήποτε πρόωρον, αν μέσα εις την αποκορύφωσιν της Μικρασιατικής τραγωδίας, έβγαινε από την πρώτην ώραν ο Βενιζέλος να σταματήσει με ένα του λόγον, αρκετά αυθαίρετον, την φυσικήν πορείαν των πραγμάτων, που επέβαλε να αναζητηθούν ευθύνα. Τα δικαιώματα του ανθρωπισμού, της επιεικείας και, έστω, της γενναιοφροσύνης θα έχουν τον λόγον μόνον εις το στάδιον εκείνο της εξελίξεως, όπου θα γίνη πλέον κατάδηλον ότι το δικαστήριον ετοιμάζεται να επιβάλη την εσχάτην των ποινών και ότι η Επανάστασις δεν ήτο διατεθειμένη να μη την εκτελέση.

Εις το στάδιον αυτό είναι γεγονός ότι ο Βενιζέλος θα ενεργήση. Μόλις πληροφορείται εις την Λωζάννην την απόφασιν του στρατοδικείου από τον λόρδον Κώρζον σπεύδει να στείλη εις την Επαναστατικήν Επιτροπήν τηλεγράφημα, με το οποίον την ειδοποιεί ότι η εκτέλεσις θα φέρη συνεπείας πολύ δυσάρεστους δια τα εθνικά συμφέροντα. Τους κρούει τον κώδωνα του κινδύνου, μολονότι, το επαναλαμβάνει, "μετά προσοχής αποφεύγει να επέμβη εις τας εσωτερικάς υποθέσεις της Χώρας". Μόνον μία τοιαύτη απειλή ημπορούσε να αποδυνάμωση τους αδιάλλακτους της Επαναστάσεως, που είχαν επικρατήσει.

Αυτήν λοιπόν, την απειλήν επισείει απροσώπως και αντικειμενικώς ο πληρεξούσιος της Επαναστάσεως δια τα εθνικά ζητήματα, με όλον το κύρος που του δίδει η προσωπικότης του. Τι περισσότερο θα ζητούσε η περίστασις;

Το μόνον που θα ημπορούσε μία σοβαρά κριτική να καταλογίση εις τον Βενιζέλον είναι διατί αυτά που είπε την τελευταίαν ώραν, δεν τα έλεγεν ενωριτερον. Εις αυτήν την κριτικήν δυνατόν αντικειμενικώς να παρατηρηθή ότι, προτού εκδοθή η απόφασις του δικαστηρίου και ενώ διεξήγετο, ακόμη, η δίκη μία επέμβασις εις το έργον της Δικαιοσύνης θα ήτο κάτι περισσότερο από άτοπος, ιδίως προερχομένη από τον Βενιζέλον, που διεκήρυσσεν ότι δεν αναμιγνύεται εις τα πολιτικά πράγματα του Τόπου. Η κοινή βοή εκατομμυρίων Ελλήνων εζήτει κάποιαν κάθαρσιν εις την τραγωδίαν. Το ολιγώτερον που ημπορούσε να ικανοποιήση την κοινήν γνώμην, ήτο μία αυστηρά καταδίκη. Ουδείς, και ο Βενιζέλος περισσότερο δεν είχε το δικαίωμα να παρεμβληθή εις τον μηχανισμόν της Εθνικής δικαιοκρισίας. Η επέμβασις ήτο δικαιολογημένη μόνον μετά την έκδοσιν της αποφάσεως, δια να ματαιωθή, την τελευταίαν στιγμήν, η εκτέλεσίς της, εκ του φανερού μεν δια λόγους εθνικής σκοπιμότητος, εις την ουσίαν δε, δια λόγους ανθρωπισμού. Αυτόν τον ορθόδοξον μηχανισμόν κρίσεως και ενεργείας ηκολούθησε και ο Βενιζέλος εις το λεπτόν θέμα της δίκης υπευθύνων. Η επέμβασίς του έγινε την ώραν που έπρεπε δια να είναι αποτελεσματική. Αυτή είναι η απλή και αντικειμενική ερμηνεία της στάσεως του Ελευθερίου Βενιζέλου εις την υπόθεσιν των Εξ. Τα άλλα είναι κρίσεις όχι αμέτοχοι προκαταλήψεως. Φυσικά, δεν ημπορεί να καταλογίση κανείς εις βάρος του Βενιζέλου το ότι η Επανάστασις θα σπεύσει να εκτελέση αυθωρεί την απόφασιν του Στρατοδικείου, και έτσι θα "βραχυκυκλώση" τας διαφόρους ενεργείας δια την ματαίωσιν που θα ακολουθήσουν».

Επίλογος

Η δίκη των έξι χαρακτηρίστηκε απο τους περισσοτέρους ιστορικούς ως αναγκαία πολιτική κίνηση. Ο ιστορικός Τουρνάς θεωρεί οτι η κατηγορία της ενσυνείδητης προδοσίας δεν μπορεί να ευσταθήσει. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος μετέπειτα συμφώνησε στο ότι δεν δύναται να κατηγορηθούν δια πράξιν προδοσίας της Πατρίδος ενώ ο Θεόδωρος Πάγκαλος είπε ότι υπήρξαν μοιραία και αναγκαία θύματα εις τον βωμόν της Πατρίδος. Και ο ίδιος ο Νικόλαος Πλαστήρας φέρεται να μετάνιωσε αργότερα σύμφωνα με μαρτυρία φίλου του. Ο Βρετανός πρέσβης Λίντλεϊ χαρακτήρισε την δίκη των έξι αληθινή φάρσα ενώ ο Ολλανδός ομόλογός του ένα είδος θεατρικής παράστασης. Ο ιστορικός Θάνος Βερέμης υποστηρίζει στο έργο του οι επεμβάσεις του στρατού στην ελληνική πολιτική οτι η δίκη των

έξι εντασσόταν στις προσπάθειες των στρατιωτικών κύκλων να μετακυλίσουν αλλού τις ευθύνες της καταστροφής ενώ ο Γεώργιος Ζορμπάς, επίτιμος αντιστασιαγγελέας του Αρείου Πάγου και πρόεδρος της Αρχής Καταπολέμησης Βρώμικου Χρήματος αναφερόμενος στο νομικό πλαίσιο της δίκης είπε: «Το στρατοδικείο και η ενώπιον αυτού διαδικασία καταπάτησε στοιχειώδη υπερασπιστικά δικαιώματα των κατηγορουμένων».

Η Ελλάς πλήρωσε πανάκριβα τον εθνικό διχασμό. Τις συνέπειες που είχε και θα έχει επίσης στο μέλλον αυτός ο διχασμός επεσήμανε ο Παν. Κανελλόπουλος, ίσως πρώτος απ' όλους. Παρά το ότι η οικογένειά του ήταν βυθισμένη στο πένθος, είχε το ψυχικό συχνός να παραμερίσει την πικρία του, και όταν το 1935 ίδρυσε το «Ενωτικόν Κόμμα», σ' ένα σπουδαίο άρθρο του, επισήμανε τον μέγα εθνικό κίνδυνο:

«Απευθύνομαι προς εκείνους, οι οποίοι γνωρίζουν, ότι εφόσον υπάρχει βενιζελισμός και αντιβενιζελισμός, δεν υπάρχει έθνος. Όσοι το γνωρίζουν και δεν έλθουν, αυτοί προδίδουν την συνείδησίν των και την πατρίδα των. Όσοι δεν το γνωρίζουν ακόμη, αυτοί ας λάβουν υπ' όψιν των, τον εξής στοιχειώδη συλλογισμόν: Η διαίρεσις των Ελλήνων εις βενιζελικούς και αντιβενιζελικούς, προσέλαβε την μορφήν αντιδικίας, η οποία υπερβαίνει τα όρια των θεμιτών πολιτικών ανταγωνισμών και αίρει την ψυχικήν ενότητα του Έθνους...».

Το 1933 εντοιχίστηκε μαρμάρινη πλάκα στην είσοδο του υπουργείου δικαιοσύνης με τα ονόματα των εκτελεσθέντων ενώ στον τόπο εκτελέσεως στο Γουδί κατασκευάστηκε η εκκλησία της Αναστάσεως. Το 2008 ο Μιχαήλ Πρωτοπαπαδάκης, εγγονός του Πέτρου Πρωτοπαπαδάκη προσέφυγε στον Άρειο Πάγο ζητώντας την ακύρωση της απόφασης του στρατοδικείου, η οποία έγινε δεκτή.

Πηγές

Νεότερη και σύγχρονη ιστορία από τις πηγές | mg.pathfinder.gr/clubs/files/61405
| egolpio.com | el.wikipedia.org | enet.gr | inarcadia.gr